

PIETER GLASBERGEN

Culemborg verjongt zijn hart

Stadsvernieuwing in de jaren 1955-1990

Deel I: Reconstructie, sanering en renovatie

Foto voorzijde: sloop en reconstructie in de jaren 1970.

Foto's achterzijde: sloop en nieuwe woningen in de Visstraat in diezelfde periode.

Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Voorwoord

In mijn rondleidingen als stadsgids merkte ik dat mijn wandelingen steeds meer architectuurwandelingen werden. Mijn verhalen over het ontstaan van de binnenstad in zijn huidige vorm riepen bij mij herinneringen op. Van 1978 tot 1988 was ik namelijk verantwoordelijk voor het beleidsterrein 'stadsontwikkeling'. In 1974 werd ik raadslid en van halfweg 1976 tot eind 1988 was ik 12½ jaar lang wethouder en locoburgemeester van Culemborg.

Als je er middenin zit zie je het volledige plaatje nauwelijks. Je bent druk bezig met allerlei zaken, maar dat zijn op het oog incidentele activiteiten – overleg met architecten en aannemers, een pand aankopen, gebruikmaken van een subsidieregeling, overleg met bewoners en actievoerders, een eerste paal slaan. De hiernaast afgebeelde cartoon uit de *Culemborgse Courant* spreekt boekdelen. Pas achteraf, als je vanaf enige afstand terugkijkt, besef je dat er een patroon in zat, dat er sprake was van een tijdperk in de stadsontwikkeling, namelijk het tijdperk van de stadsvernieuwing. Stadsvernieuwing is een term die in de jaren zestig van de vorige eeuw is ontstaan toen veel gemeenten begonnen met het vernieuwen van verpauperde stadswijken. Het kon daarbij gaan om grote verkeersdoorbraken, om sloop en nieuwbouw van woningen, maar ook om het grondig opknappen (renoveren) van huizen. In de loop van de jaren 1970 komt daar ook de planmatige restauratie van monumentale panden bij.

Cartoon uit de *Culemborgse Courant* van 3 oktober 1985.
Archief auteur

In de periode van 1955 tot 1990 is het huidige gezicht van de Culemborgse historische binnenstad opnieuw bepaald. Onder het motto 'Culemborg verjongt zijn hart' werden hele wijken tot de grond toe afgebroken, nieuwbouw gerealiseerd, en iets later vele monumenten gerestaureerd. Over die periode gaat dit verhaal, dat ik in twee delen vertel. Het eerste deel, onderwerp van deze Voetnoot, gaat over verkeersdoorbraken, over sloop en nieuwbouw en over het grondig opknappen. Het tweede deel (onderwerp van een andere Voetnoot) gaat uitsluitend over de daarop volgende ontwikkeling van de stedelijke monumentenzorg en de vele monumenten die werden opgeknapt.

Hoewel ik de persoonlijke noot in dit essay niet zal schuwen is het verhaal niet alleen gebaseerd op eigen herinneringen – die maar beperkt zijn en mogelijk ook vertekend – maar ook op archiefonderzoek en een groot aantal interviews. Daarmee hoop ik de periode van de stadsvernieuwing in Culemborg nadrukkelijk in zijn maatschappelijke en beleidsmatige context te kunnen plaatsen.

Een historicus zou dit ‘de eigentijdse geschiedenis van de volkshuisvesting, de ruimtelijke ordening en het gebouwde cultureel erfgoed (monumentenzorg)’ noemen. Er zullen lezers zijn die deze tijd zelf (deels) meegemaakt hebben. Ik hoop dat zij met wat volgt hun eigen verhaal kunnen aanvullen.

Enkele mensen wil ik graag in het bijzonder bedanken. Met architect Henk van der Wielen (†2020) heb ik vele malen gesproken over de tientallen monumenten die hij in Culemborg heeft gerestaureerd. Er was nog een laatste bespreking met een wandeling langs de stadsmuur gepland, waarover hij veel zou kunnen vertellen. Het heeft niet meer zo mogen zijn. Yvonne Jakobs, onder meer oud-voorzitter van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, heeft me met haar grote kennis van de geschiedenis van Culemborg heel veel geholpen met aanvullende informatie en de juiste interpretaties. Joost Vahl, stedenbouwkundige van de gemeente in de periode 1985-2000, heeft me door het kritisch lezen van een concepttekst en door zijn eigen visie scherp bij de les gehouden. Het merendeel van de hedendaagse foto's is gemaakt door mijn zwager Louis Hoeke. Mijn echtgenote, Wil Glasbergen-Hoeke, en Michiel Bugter, redacteur van de Voetnoten, dank ik voor de vele redactionele suggesties.

Pieter Glasbergen

Inleiding

Over stadsvernieuwing is al veel geschreven, maar dan gaat het vooral over de grote steden met hun rigoureuze en al te ambitieuze projecten en bijbehorende maatschappelijke en politieke conflicten. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van Hoog Catharijne in Utrecht. Daarvoor werd een 19e-eeuwse wijk in zijn geheel gesloopt. Ik zat daar rond 1970 bij, als fractie-assistent van de PAK-gemeenteraadsfractie (het 'Progressief Akkoord' van PvdA, PSP en PPR). Ook in de fractie ging het er in discussies hard aan toe. Deze 'cityvorming' vond ook plaats in Amsterdam. In de hoofdstad werden grootschalige sloopplannen ontwikkeld voor de 19e-eeuwse woongordel, waarbij maar liefst een derde van de totale Amsterdamse woningvoorraad zou worden afgebroken. Nieuwe snelwegen en kantoren zouden Amsterdam moeten opstuwen in de vaart der volkeren. In Nijmegen zou de vooroorlogse volkswoningbouw plaats moeten maken voor kantoren en moderne woonflats. De bewoners moesten maar vertrekken naar de buitenwijken.

Er is veel minder geschreven over het proces van stadvernieuwing in kleine provinciestadjes, laat staan in een eeuwenoud historisch stadje als Culemborg. Ook hier was – zij het op een wat andere schaal – sprake van een rigoureuze aanpak die bestond uit kaalslag van grote delen van de binnenstad gevolgd door nieuwbouw. In de loop van de jaren 1970 werd echter ook een omvangrijk monumentenbeleid ontwikkeld en uitgevoerd. Grootschalig verzet door actiegroepen die het behoud van betaalbare woningen en bescher-

In grote steden was vaak sprake van protest, zoals hier bij de opening van Hoog Catharijne in Utrecht op 23 september 1973. Rob Mieremet / Anefo, Nationaal Archief Den Haag

Culemborg bouwt in deze periode ook nieuwe stadswijken buiten het centrum, zoals hier de wijk Terweijde medio jaren 1960. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

ming van het historische karakter van de stad belangrijker vonden, zoals in de grote steden, ontbrak in Culemborg. Wel ontstonden er forse conflicten in het ambtelijk apparaat, die later ook in de politiek doorwerkten.

De keuzen die werden gemaakt, wat dat opleverde, wat men er toen van vond en hoe we dat nu moeten waarderen: dat zijn de vragen die in dit essay centraal staan. Daarbij zal ik vooral aandacht besteden aan de dilemma's in de stadsvernieuwing. Bij dilemma's is sprake van 'wikken en wegen', dilemma's zijn keuzemomenten waarbij het in bijna alle gevallen gaat om *lastige* keuzen. Neem het dilemma tussen slopen of vernieuwen, waarachter de vraag ligt wat wel en wat niet (toekomst)waarde heeft en waarbij je je afvraagt hoe drastisch te zijn in het vernieuwen, en misschien ook de vraag naar welke tijd we een mogelijk te restaureren pand terug willen brengen. Denk ook aan: pragmatisch kansen pakken of planmatig werken, en aan: de boel overlaten aan particulier initiatief of het nemen van publieke verantwoordelijkheid.

Ik beperk me in mijn verhaal voornamelijk tot de echte oude kern van Culemborg, het gebied dat in 1977, halfweg de periode van de stadsvernieuwing, werd aangewezen als 'Beschermd Stadsgebied' (zie daarvoor de tweede Voetnoot over de stadsvernieuwing). Dit betekent niet dat er elders in de stad niets gebeurde. Denk alleen maar aan de bouw van nieuwe wijken als Terweijde, Voorkoop en De Hond, en het begin dat werd gemaakt met Goilberdingen. Die ontwikkelingen vallen buiten het bestek van dit verhaal. Dat geldt niet voor de sanering van de Triowijk, die weliswaar buiten de oude kern gelegen is maar deel uitmaakt van het proces van stadsvernieuwing dat in die wijk kon plaatsvinden dankzij de daartoe beschikbaar komende gelden van de Rijksoverheid.

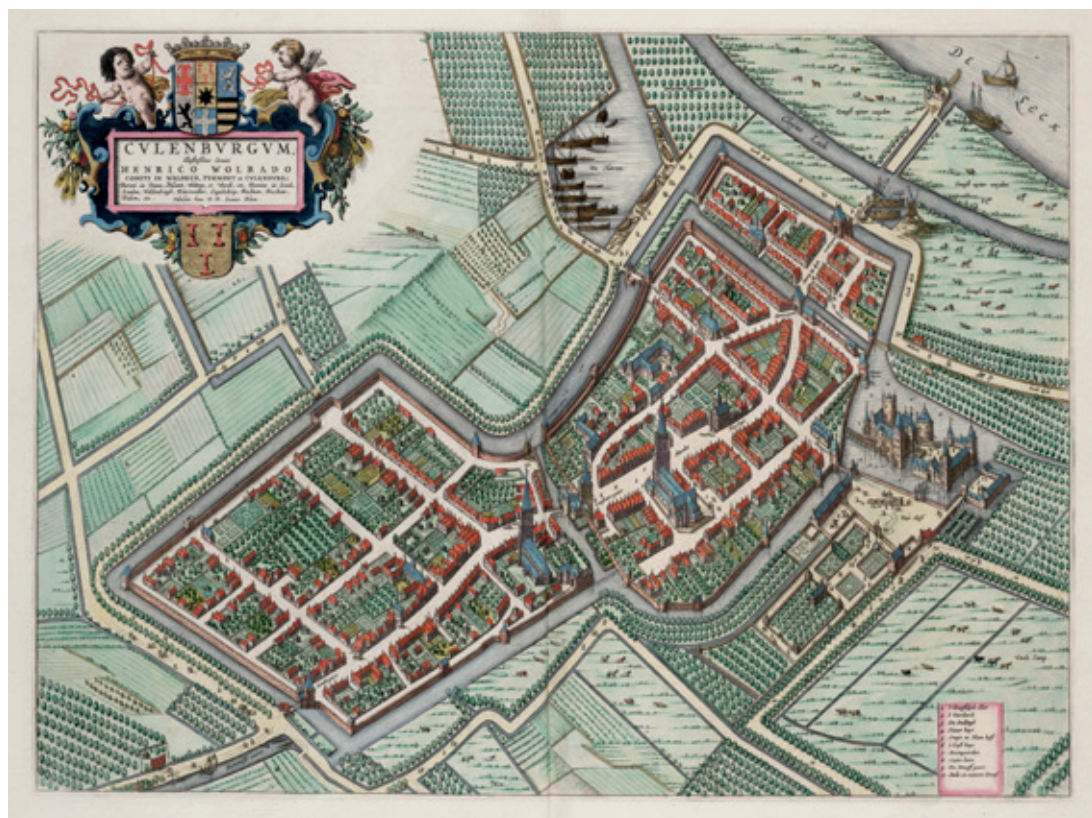
Opmaat naar een 'gezonde' stad

Culemborg: een oude stad

De structuur van de oude binnenstad van Culemborg, zoals we die tot op vandaag kennen, is in de 14e eeuw ontstaan. Kenmerkend zijn de drie delen waaruit de stad bestaat en waaraan Culemborg de bijnaam 'Driestad' te danken heeft: het (handels)centrum in het midden, het Havenkwartier in het noorden en de Nieuwstad (Lanxmeer) in het zuiden. Elk deel is in die tijd afzonderlijk omgracht en ommuurd en heeft zijn eigen poorten.

Het interessante is dat deze laatmiddeleeuwse structuur tot op de dag van vandaag nauwelijks is veranderd. Tussen 1550 en 1850 staat, zoals overigens in de meeste oude steden, de ontwikkeling van de stad stil, althans als het gaat om verdere stadsuitleg (uitbrei-

Deze kaart uit 1649, opgenomen in de 'Atlas van Blaeu', laat de structuur van de oude stad mooi zien. Scheepvaartmuseum, Amsterdam

Detail van een topografische kaart (de 'chromotopographische kaart des Rijks') uit 1916 van Culemborg en omgeving. De spoorlijn en de Triowijk zijn te zien, maar de omtrek van de stad is in bijna drie eeuwen nauwelijks veranderd. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

ding van de stad buiten de muren). Alle ontwikkeling vindt plaats binnen de bestaande contouren. De ruimte die er was omdat er binnen de muren boerderijen lagen, werd in de loop der tijd gevuld met woonhuizen, openbare gebouwen en fabrieken en fabriekjes – dat laatste vooral na de aanleg van de spoorlijn in 1867.

De 19e eeuw was de eeuw van ontwikkeling van industriële nijverheid, in Culemborg met name van de sigaren- en de meubelindustrie die zich binnen de oude structuur van de stad vestigde. Een wat grotere concentratie van bedrijven uit die tijd lag aan de Veerweg, waar families als Van Hoytema grootschalig jenever stookten waar ook de fabricage van glas en houten kratten voor nodig was.

De eerste stadsuitleg was de Triowijk, die rond 1900 door de industrieel Dresselhuijs werd gebouwd voor de arbeiders van zijn

De in 1884 gebouwde 'Oude School' in de Goilberdingerstraat (foto uit 1963) stond op de nominatie te worden afgebroken. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

sigarenfabriek. In de jaren 1920 en 1930 volgen de Bloemenbuurt en de Hamkavoet. Na de Tweede Wereldoorlog volgen onder meer de wijk Achter 't Zand, Achter de Poort en het industrieterrein ten westen van de spoorlijn.

De 19e eeuw wordt vaak als weinig interessant terzijde geschoven, maar er gebeurde toen ontzettend veel. Je zou het vanwege de enorme armoede haast vergeten, maar de meeste monumenten in Culemborg zijn 19e-eeuws. Een niet volledige opsomming: het Bisschoppelijk Kleinseminarie (inmiddels afgebroken), het pensionaat de Mariakroon, de Synagoge, de Rooms-Katholieke Sint Barbara, de Oudkatholieke kerk, de Lutherse kerk, de Christelijke Gereformeerde kerk in de Ridderstraat (tegenwoordig appartementen), de (afgebroken) Gereformeerde kerk achter de Gereformeerde pastorie in de Ridderstraat, De Fransche School, de Laanschool in de Goilberdingerstraat (nu de Oude School), het Barbaraziekenhuis (anno 2021 een appartementencomplex). Buiten de contouren van de oude stad verzezen in die tijd de watertoren, de forten Werk aan het Spoel en Everdingen, stadspark de Plantage en de locomotiefloods bij het station. Veel van deze panden staan in 2021 op een monumentenlijst.

Sfeer snuiven: een verkrotte stad

Halfweg de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn flinke gedeelten van de oude stad min of meer verloederd. We kunnen spreken van verpauperde leefomstandigheden: armelijke huisvesting in verkrotte woningen in sloppen en stegen. In de krappe huisjes (denk aan 3,35 × 3,70 meter met één privaat voor meerdere huizen)

De Nieuwstraat in 1963.
De lantaarn brandde op gas.
Regionaal Archief Rivier-
land, Tiel

De Korte meent, in 1963
gezien vanuit de Achter-
straat. Verderop in deze
smalle straat was een tiental
– inmiddels leegstaande
– meubelfabrieken
gevestigd. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

wonen vaak meerdere gezinnen. Er is in deze periode nog niet overal riolering aangelegd en men is aangewezen op een ‘tonnenstelsel’. Honderden huizen hebben een ton die dient als privaat en die wekelijks wordt opgehaald. Er zijn tientallen onbewoonbaar verklaarde woningen die gewoon bewoond worden en leegstaande fabrieksgebouwen die op instorten staan of al gedeeltelijk zijn ingestort. Raadslid Ko Wiggelinkhuizen sprak in 1968 van “een ruïnestad met schurftige plekken”. Ver zat hij er met die uitspraak niet naast.

De ‘krottenkaart’

Over wat precies een ‘krot’ is kan gediscussieerd worden. Het gaat in ieder geval om een pand dat niet meer geschikt is voor bewo-

De 'kroottenkaart' en de 'monumentenkaart' uit het bestemmingsplan Binnenstad, 1967. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

ning of de uitoefening van een bedrijf. Of de gebreken kunnen worden opgeheven, zodanig dat het pand weer aan de eisen van de tijd voldoet, hangt af van wat technisch mogelijk en financieel-economisch acceptabel is. Aan opknappen van het bestaande werd in die jaren niet gedacht. Sanering (sloop) en nieuwbouw hadden de voorkeur.

Veelzeggend is daarom de zogenaamde 'kroottenkaart'. Dit is een kaart gebaseerd op een nieuwe kadastrale kaart van Culemborg die in de jaren 1960 is gemaakt ten behoeve van de bestemmingsplannen. De kroottenkaart is eigenlijk een heel deprimerende kaart. We zien een stad in volledig verval, een gribus. De donkere plekken op de kaart zijn de panden waarvan de gemeente meende dat zij voor sloop in aanmerking zouden komen. Dat is zo'n beetje de helft van de oude stad. Wat zou er van de stad zijn overgebleven als men inderdaad zo rigoureuus aan het slopen zou zijn gegaan?

Vergelijking van de kroottenkaart met de monumentenkaart uit die tijd laat een behoorlijke overlap zien tussen de donkere delen. Op de nominatie om gesloopt te worden, staan onder meer een flink aantal rijksmonumenten, dat wil zeggen door de Rijksoverheid aangewezen panden van nationale betekenis: het 'Oude mannen en vrouwenhuis' (Elisabeth Gasthuis), het Jan van Riebeeckhuis, De Fransche School, de Synagoge, het Drostenhuis in de Slotstraat, de Dekenije in de Grote Kerkstraat, Herberg 'De Gouden

Leeuw' op de Markt en een pand op de hoek van de Slotstraat en de Oude Vismarkt. Dan ook nog enkele panden die later als gemeentelijk monument worden aangewezen zoals de 'Oude School' in de Goilberdingerstraat, en de panden Kerkplein 1 en Kattenstraat 12.

Je kunt je afvragen hoe het zover heeft kunnen komen. De stad kwam uit een armelijke periode: de crisis van de jaren 1930 en ook nog een Tweede Wereldoorlog. Maar dat is een te magere verklaring. Wat we hier vooral zien is het resultaat van zeer langdurig achterstallig onderhoud, vooral in de 19e-eeuwse en begin 20e-eeuwse buurtjes. Veel huizen zijn in handen van zogenaamde huisjesmelkers en de overheid neemt geen verantwoordelijkheid en treedt niet op tegen het verval.

Gedeelten van het noordelijk stadsdeel en de Nieuwstad werden in de jaren 1950 als 'achterbuurtjes' gezien door de Culemborgers die er niét woonden. Kinderen afkomstig van de Markt en omgeving mochten er van hun ouders niet komen. Hoewel ze wel bij elkaar in de klas zaten, gingen de kinderen niet of nauwelijks met elkaar om. Er werden ook verschillende Culemborgse dialecten gesproken.

Met de krottenkaart ligt meteen het alles overkoepelende dilemma van de stadsvernieuwing op tafel. Als je al zou willen opknap-

De Dekenije aan de Grote Kerkstraat bood in 1952 een vervallen aanblik.
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort / documentnummer 43.304

pen, wat zou je dan willen doen en denk je dat dat ook zou kunnen? Het was nu eenmaal een gribus en er leek geen andere uitweg dan slopen en opnieuw beginnen. Met de krottenkaart werd duidelijk wat geamoveerd (gesloopt) zou moeten worden. Of zou men in de jaren 1950 en vooral in de jaren 1960 ook aan (gedeeltelijke) restauratie hebben gedacht? Dat laatste blijkt niet uit het beleid, zoals we nog zullen zien.

Stadsvernieuwing nationaal in de steigers

Alle reden dus om aan stadvernieuwing te gaan denken. En de tijd was er ook rijp voor. Het naoorlogse herstel was dan wel op gang gekomen, maar de volkshuisvesting in Nederland was er nog uiterst beroerd aan toe en er was sprake van woningnood. De welvaart begon toe te nemen en dat opende mogelijkheden om te denken aan verbeteringen van de woonsituatie, vooral in de oudere arbeiderswijken.

De stadsvernieuwing omvat het volkshuisvestingsbeleid en de gelieerde ruimtelijke ordening en het beleid inzake de monumentenzorg. De monumentenzorg komt zeker in Culemborg pas goed op gang als de sanering en reconstructie al bijna voltooid zijn. Het volkshuisvestingsbeleid is in eerste instantie dominant. Vooral in de jaren 1960 was dit beleid sterk gebaseerd op economisch en technisch denken. Men dacht in termen van sanering: onbewoonbaar verklaren en sloop, eventueel gevolgd door nieuwbouw. Ook wilde men door reconstructies het wegverkeer bevorderen dat door verouderde woonsituaties belemmerd werd.

Het kader voor de stadsvernieuwing op het vlak van de volkshuisvesting werd geschapen door de 'Beschikking bijdrage saneringsplannen' uit 1963. Deze beschikking introduceerde de zogenaamde 80%-regeling die het voor gemeenten mogelijk maakte vrijwel alle kosten van een sanering door het Rijk vergoed te krijgen. Hoewel de regeling in eerste instantie bedoeld was voor de verbetering van de volkshuisvesting werd dit aspect niet altijd serieus genomen en werd de regeling ook gebruikt voor reconstructie – om de bereikbaarheid van binnensteden voor het steeds toeneemende autoverkeer te vergroten. Gevolg: enorme kaalslag in veel binnensteden. De beschikking nodigde dus vooral uit tot saneren (slopen en nieuwbouw) en weinig tot behoud en herstel (renoveren) van oude wijken.

Bij het geweld van het volkshuisvestingsbeleid blijft het monumentenbeleid ver achter. Vooral de 'Monumentenwet 1961', uitgevoerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is van belang. Met

deze wet erkende de overheid voor het eerst een formele verantwoordelijkheid voor het gebouwd cultureel erfgoed. Ook kwam structureel geld beschikbaar voor de restauratie en rehabilitatie (in ere herstellen) van (rijks)monumenten. Daarnaast kwam er aandacht voor het historische karakter van stads- en dorpsgezichten die als monument konden worden aangewezen. Voor de monumentenstatus van woonhuizen was nog weinig begrip. Restauraties waren gericht op monumenten zoals kerken, kastelen, stadhuisen en andere bijzondere gebouwen waar een verhaal achter stak. Het duurde nog ruim 10 jaar voordat gemeenten de monumentenzorg oppakten.

Het achterblijven van het gemeentelijk monumentenbeleid op het volkshuisvestingsbeleid is overigens goed verklaarbaar. De 'Beschikking bijdrage saneringsplannen' schiep een stimulerend financieel kader voor gemeenten om zelf aan de slag te gaan met de volkshuisvesting. Het initiatief lag bij hen; zij konden vernieuwing van de grond gaan tillen. De 'Monumentenwet 1961' schiep een (financieel) kader voor de restauraties van door het Rijk aangewezen monumenten. Gemeenten hadden daarin geen initiatief. Het

is dan ook niet verwonderlijk dat de formele monumentenzorg in het begin een elitair en arrogant imago had. Pas rond 1970 komen er voor gemeenten meer stimulansen en gaan ze er zelf beleid op voeren. In 1985 volgt nog de Wet op de stad- en dorpsvernieuwing met een bijbehorend Stadsvernieuwingsfonds. Maar in Culemborg is het hart dan al verjongd. Wel is dan het rehabilitatiebeleid voor woonhuismonumenten in volle uitvoering.

Zoals we gezien hebben was van enige samenhang tussen het volkshuisvestingsbeleid en het monumentenbeleid in de jaren 1960 nog geen sprake. Die kwam er pas rond 1975. De grote inspirator daarvan was een voormalige banketbakker uit de Pijp in Amsterdam: Jan Schaefer (1940-1994). Schaefer was staatssecretaris in het eerste kabinet Den Uyl (1973-1977) en van 1978 tot 1986 wethouder in Amsterdam. Hij gaf vorm aan een nieuw conceptueel denken over stadsontwikkeling.

Jan Schaefer pleitte voor een integrale benadering ('bouwen voor de buurt'), waarbij stadsvernieuwing (lees: reconstructie en sanering) in relatie werd gezien met renovaties en bescherming van monumenten. Hij blies oude wijken nieuw leven in en gaf buurtbewoners inspraak. Met de brochure *Hersteld Verleden van dorpen en steden* (1975) gaf hij een handleiding voor stads- en dorpsherstel.

Centraal in zijn benadering stond de idee dat een buurt meer is dan een verzameling huizen: het is ook een gemeenschap van mensen. Die filosofie werkte hij uit in een groot aantal subsidies die het mogelijk maakten in de wijk te blijven wonen. Voorbeelden hiervan zijn de 'objectsubsidies' bij renovatie en de 'individuele huursubsidie'. Voor renovatie werd een subsidie gegeven van 40 tot 50 percent van de verbeteringskosten, die niet hoger mochten zijn dan 65.000 gulden. Individuele huursubsidie was afhankelijk van het inkomen van de huurder en de huurprijs van de woning. Iedere volwassene, zo was het uitgangspunt, had recht op woonruimte van goede kwaliteit en tegen een redelijke prijs. Om het wonen op dezelfde plaats na renovatie mogelijk te maken werden ook huurgewenningsbijdragen en bijdragen in verhuis- en inrichtingskosten ingevoerd.

In Culemborg is de samenhang die Jan Schaefer voorstond er eigenlijk nooit geweest. Dat kon ook niet, want de reconstructie en sanering waren in Culemborg begin jaren 1970 vrijwel helemaal achter de rug. Volkshuisvesting en monumentenzorg zaten elkaar in Culemborg meer in de weg, zoals we later nog zullen zien. Het waren zelfstandige beleidsprocessen met elk hun eigen dynamiek. Elk proces had ook zijn eigen protagonisten binnen de gemeente:

Affiche uit 1978 voor de gemeenteraadsverkiezingen van Amsterdam waar Schaefer lijsttrekker was voor de PvdA. Het citaat is een variant van een uitspraak van Schaefer die uit de Handelingen van de Tweede Kamer was geschrapt en oorspronkelijk luidde: "In gelul kun je niet wonen". Een andere bekende uitspraak van Schaefer was: "Is dit beleid of is hierover nagedacht?". Afficheproject, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

reconstructie en sanering was de verantwoordelijkheid van de dienst Gemeentewerken en monumentenzorg van de afdeling Algemene Zaken van de secretarie. Die twee afdelingen communiceerden in die tijd nauwelijks met elkaar: alle contacten verliepen schriftelijk. Men zag elkaar als te bestrijden vijand en deze rivaliteit had ook politieke gevolgen. Het conflict werd in Culemborg de ‘ambtenarenkwestie’ genoemd.

Culemborg was dus een stad waar grote behoefte was aan stadsvernieuwing. De landelijke kaders maakten in die naoorlogse periode steeds meer mogelijk. Hoe die vernieuwing tot stand kwam, komt in het navolgende aan de orde.

Verklaring van termen

VOLKSHUISVESTINGSBELEID

Reconstructie – verbetering van de stedenbouwkundige structuur, vooral voor economische functies, zoals kantoren, winkelcentra en verkeersdoorbraken. In Culemborg: de doorbraken t.b.v. de verkeersdoorstroming

Saneren – verbeteren van de volkshuisvesting door (nagenoeg) alles te verwijderen en opnieuw te beginnen. In Culemborg: het noordelijk stadsdeel, een deel van de Nieuwstad en de Trio-wijk.

Renoveren – niet-monumentale woonhuizen aan de eisen van de tijd aanpassen. In Culemborg: de Hamkavoet, de Leliestraat en de Veerweg.

MONUMENTENBELEID

Rehabiliteren – bewoonbaar maken van monumentale gebouwen met respect voor de geschiedenis van het gebouw (deels in oude luister herstellen). In Culemborg: tientallen panden in de binnenstad.

Restaureren – monumentale gebouwen zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat herstellen met authentieke materialen. In Culemborg: in de binnenstad op en rond de Markt en de Zandstraat.

Gebiedsbescherming (beschermd stadsgezicht) – aanwijzing van een groep van gebouwen en omgeving als bijzonder gebied (zogenaamd ‘ensemble’). In Culemborg: de aanwijzing van de oude stad als Beschermd Stadsgezicht.

Mislukte planvorming (1954-1960)

In 1954 installeert de gemeenteraad de 'Commissie tot sanering van de binnenstad' die voorstellen moet ontwikkelen voor wat men noemde "het gezond maken van de binnenstad". Wat dat precies zou moeten inhouden wist men niet.

Duidelijk was wel dat de commissie zich zou moeten buigen over de verkrotting en het vastlopen van het verkeer.

Voorzitter van de commissie was burgemeester Van Koningsbruggen, en de leden zijn wethouder Schouten, de raadsleden Kerkhof en De Korte, de gemeentearchitect Mentink en, als vertegenwoordiger van het genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Leendert Sillevius. Adviserend lid zijn de door de gemeente aange trokken Amsterdamse architect Ijsbrand Kok (1911-1980, hij heeft verschillende panden in Culemborg gerestaureerd en zal er later nog meer onder handen nemen) en architect Jan Stapper namens de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De installatie van deze commissie markeert het begin van een periode met vele ups en downs, lastige keuzen, toevallige mogelijkheden, en ook

nog een groot onderliggend conflict.

De commissie laat architect Ijsbrand Kok plannen ontwikkelen voor de vernieuwing van het Havenkwartier en de Nieuwstad en voor de doorstroming van het verkeer. De eerste jaren is de commissie echter vooral bezig met het verkeersprobleem – de Binnenpoort als de 'wespentaille' van de binnenstad. De commissie wordt daarbij geconfronteerd met een dilemma. Hoe verander je de infrastructuur voor het verkeer zodanig dat die is aangepast aan de nieuwe tijd, zonder daarmee al te veel schade aan te richten in de structuur van de stad? In de jaren 1930 was al eens voorgesteld om de smalle Binnenpoort te slopen "omdat dat de stad aantrekkelijker zou maken". Dat zag men nu niet meer als een reële optie. Maar het verkeer door de Binnenpoort leiden kon door de sterke groei van het autoverkeer ook niet meer. Er was steeds vaker sprake van gevaarlijke situaties. De alternatie-

De smalle Binnenpoort was meer en meer een obstakel voor het verkeer, zoals hier op een foto uit 1962. L. van Kollem / Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

ven waren beperkt. Ten oosten van de binnenstad lag de 'Volen-campen', een beschermd gebied, en ten westen lag de spoordijk. Logisch dat daarom aan andere doorsteken werd gedacht.

Een man met visie

Opvallend in deze fase is de rol van Leendert Sillevis, medeoprichter en eerste voorzitter van Voet. Het navolgende is gebaseerd op notulen van de saneringscommissie en zijn correspondentie (aanwezig in het Regionaal Archief Rivierenland in Tiel en in het dossier van IJsbrand Kok in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam).

Sillevis brengt in 1955 een indrukwekkende schriftelijke beschouwing in over de toestand van de stad – maar liefst 34 getypte pagina's, met carbon ertussen voor de kopieën. Hij geeft daarin niet alleen een analyse van de situatie, maar doet ook een voorstel voor de sanering en hoe die zou moeten verlopen.

Sillevis vindt dat het overwinnen van verkeersobstakels niet het belangrijkste is waar de commissie zich mee bezig zou moeten houden. De commissie moet zich grondig afvragen wat men nu eigenlijk wil. In zijn ogen is dat: de stad beter achterlaten dan die is aangetroffen.

Als grootste probleem ziet hij dat de woonfunctie in een catastrofale omvang is aangetast. "De kanker, waar de oude stad aan ten onder gaat, zijn de mishandelde, aan hun bestemming onttrokken woonhuizen en de fabrieken die er niet horen en erger: misplaatst zijn". Door het ontbreken van de ordenende hand van de overheid is de stad in de 19e-eeuw volgebouwd met fabrieken en fabriekjes: een "chaotisch geheel van technisch en esthetisch afkeurenswaardige industriële bedrijvigheid".

Volgens Sillevis valt aan saneren niet te ontkomen, waarbij hij de term letterlijk neemt – 'saneren' betekent namelijk in eerste instantie 'gezond maken'. De vraag is hoe. "Het is onze taak de oude stad te 'saneren', d.i. voorstellen te doen te harer gezondmaking; een stad die ontdaan is van de ziekelijke uitwassen, waar een eeuw van kortzichtigheid en blind zijn voor fouten, haar organisme mede heeft ondermijnd en mismaakt".

Het verkeersprobleem is in de ogen van Sillevis dus een afgeleide van een veel groter probleem. Hij wil een programmatische visie op de stad, die uit de volgende onderdelen zou moeten bestaan:

- Een beschermend bestemmingsplan voor de oude stad, zodat tuinen en erven niet verder worden aangetast, de binnengrachten worden verruimd en de bouw van fabrieken wordt verboden.
- Geleidelijke verplaatsing van de fabrieken naar het verder te ontwikkelen industrieterrein ten westen van de spoorlijn.

- Vervanging van de uitgeleefde panden door “esthetisch verantwoorde restauratie van datgene wat verdient te worden behouden en totale vernieuwing van wat verdient te verdwijnen”.

Het proces van sanering moet gebaseerd zijn op het stramien van de stad in zijn oorspronkelijke aanleg: driedelig, met twee ‘wespen-tailles’ (de Binnenpoort en de Schoteldoekse haven) met behoud van het karakteristieke stratenplan.

Sillevis laat het in de volgende jaren niet bij deze inbreng. Desondanks krijgt hij geen poot aan de grond. De politici in de commissie zijn vooral geïnteresseerd in de aanpak van het verkeersprobleem en niet in een bredere visie op de stad. Als eerste gaat de commissie daarom aan de slag met het bespreken van alternatieven voor de verkeerscirculatie. Die gaan allemaal uit van sluiting van de Binnenpoort voor het autoverkeer.

Sillevis houdt overigens weinig ruggenspraak met het bestuur van Voet, dat van 1956-1969, met een korte opleving in 1966, en dan weer tot 1979 een slapend bestaan lijdt. In de bestuursvergadering van 29 oktober 1955 rapporteert Sillevis dat er druk wordt vergaderd en dat de leden van de saneringscommissie ervan overtuigd zijn dat er nog heel veel te saneren valt en dat het hoog tijd is daarmee te beginnen. “[...] de meningen over het hoe en wanneer zijn nog zeer verdeeld. Persoonlijke belangen en vrienden ontzien spelen nog een te grote rol en vertroebelen de hele zaak, zodat zelfs de burgemeester en de directeur Gemeentewerken nog geen gezond beeld hebben van de grote lijnen die deze commissie te trekken heeft. Maar stap voor stap wordt terrein gewonnen dankzij de Rijksdienst en zijn stedenbouwkundige”.

Sillevis is vol goede moed dat deze commissie iets goeds zal presenteren, ook al verwacht hij dat het nog wel even zal duren.

Oplossingen voor het verkeersprobleem

Als je niet meer met autoverkeer door de Binnenpoort kunt dan moet je er maar omheen, zo wordt in de commissie gedacht. Het bureau van Ijsbrand Kok, ‘Architectenbureau A.A. Kok’, werkt daartoe twee doorbraken uit, links en rechts van de Binnenpoort – ze zijn afgebeeld op de schets en de tekening op de volgende bladzijde.

De commissie bespreekt ook een paar alternatieven die worden ingebracht door de externe stedenbouwkundige Ir. Cramer, die werkt aan een uitbreidingsplan voor Culemborg. Cramer ziet overigens de door Sillevis bepleite geleidelijke opheffing van de industrie niet als een oplossing: “Daar is geen beginnen aan”.

Schets van IJsbrand Kok waarop rechts van de Binnenpoort (van de Markt gezien) een doorbraak te zien is. Die weg zou ongeveer op de Varkensmarkt moeten uitkomen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

De tweede doorbraak op een tekening van het bureau van IJsbrand Kok. We zien een nieuwe weg (gearceerd) vanuit de Zandstraat bij het begin van de Varkensmarkt richting het oosten die op het Janskerkhof ombuigt naar het noorden om over de Tussengracht en langs de RK Sint-Barbara weer op de Markt uit te komen. In okergeel is ook een doorlopende weg naar de Oostersingel gepland. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Het Sint-Janskerkhof met de (voormalige) Synagoge en de spits van de RK Sint-Barbara in 1966. Om doorbraken te kunnen realiseren zou ook hier gesloopt moeten worden.
W. Carstens / Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Het eerste alternatief van Cramer voorziet in een doorbraak van de Herenstraat naar de Pijsssestraat over terreinen die later genaamd zijn ‘Het Hof’ en ‘Het Jach’. Het is een suggestie die eerder, vóór de Tweede Wereldoorlog, al eens is gedaan door de stedenbouwkundige Ir. A. Kraayenhagen van het Gelders Genootschap. Dit alternatief veegt de commissie meteen van tafel. Het plan zou de eeuwenoude stadsmuur doorbreken en zou de grondschenden waarop het vrouwenconvent Mariëncroon had gestaan en waar de graven van Culemborg hadden gewoond.

“Die misbakkenstraat zou daar dwars doorheen gaan”, zo staat in de het verslag van de commissie.

Als een andere mogelijkheid bepleit Cramer het doortrekken van de Leliestraat naar de Markt met een overbrugging van de Ooster-singel. Zo rigoureus wil de commissie nu ook weer niet ingrijpen.

De commissie heeft in eerste instantie een voorkeur voor het eerste voorstel van Ijsbrand Kok, omdat de doorbraak langs de RK-kerk het verkeersprobleem in onvoldoende mate zou oplossen. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg geeft bij monde van adviseur architect Stapper aan in principe niet tegen te zijn, maar het onlogisch te vinden om op dat punt een straatwand te doorbreken. De commissie kiest in tweede instantie unaniem voor het voorstel van Kok voor een doorbraak aan de oostkant, omdat het de minste schade aan de stad zou veroorzaken. Aan het St. Janskerkhof moeten dan wel drie arbeidershuisjes gesloopt worden en bij de uitmonding op de Zandstraat en Pijsssestraat moeten ook drie woningen opgeofferd worden.

Groeijende onvrede en gebrek aan geld

Inmiddels is er een duidelijke tweedeling ontstaan in de commissie, met aan de ene kant Sillevis en de architecten Kok en Stapper en aan de andere kant de andere leden. Sillevis c.s. zijn het er met name over eens om de kleinschaligheid en het oorspronkelijke plan van de stad zoveel mogelijk te handhaven. Buiten de commissie om start Sillevis een briefwisseling met Kok (met een kopie naar Stapper). Ze corresponderen over details van de doorbraken, maar ook over hun onbehagen over het functioneren van de commissie.

Het drietal wil een werkwijze met meer respect voor de oude stad. Daarom zou de naam van de commissie beter kunnen worden gewijzigd in 'Commissie tot bescherming en behoud van de oude binnenstad van Culemborg'. Ze hebben ook geen hoge pet op van de andere leden van de commissie. Eind 1955 schrijft Sillevis over "de dwaasheden" die wethouder Schouten in de commissie te berde brengt. "U [Kok en Stapper, PG] zult moeten spreken in het besef te doen te hebben met mensen, aan wie de weg moet worden gewezen, die niet verkeerd willen, maar het ABC nog niet machtig zijn". Een ander commissielid wordt door hem "een doortrapte spijbelaar" genoemd en een andere betrokkene "dit luie varken". Dat liegt er niet om en dat de frustraties flink zijn toegenomen moge blijken.

Die frustraties worden nog vergroot door besluiten die het College van Burgemeester en Wethouders (verder: het College) neemt en waarover de drie zich in hun brieven beklagen, zoals het niet tegenhouden van de plannen van de firma Driessen (een kabelbranderij) om huis 'Den Bol op Redichem' aan te kopen en daar een bedrijf van te maken, de lelijke bestrating die in de Herenstraat wordt aangelegd, een erbarmelijke verbouwing van een gevel op de Markt, een monsterlijke pui van geanodiseerd aluminium in de Zandstraat en het plan van de firma Van Gaasbeek en Van Tiel om de fabriek in de oude stad uit te breiden.

In een volgende vergadering van de saneringscommissie in 1956 meldt de burgemeester dat er gezien de financiële situatie in het College geen meerderheid is voor de door Ijsbrand Kok voorgestelde doorbraak. We leven inmiddels in de tijd van de 'bestedingsbeperking' – een pakket bezuinigingen dat de regering in 1956 nam om de precaire economische situatie te verbeteren. Geld voor een doorbraak is er daarom voorlopig niet en men wil wachten op betere tijden. Het College voelt wel wat voor het idee van raadslid Dubbeldam om links en rechts van de poort een doorgang voor fietsers en voetgangers te maken. De commissie besluit echter kritisch te reageren op dit plan en Van der Elst (de nieuwe directeur

De bestedingsbeperking trof niet alleen de overheid maar ook burgers en bedrijven en kreeg een kritisch onthaal, zoals blijkt uit de tekening uit 1957 van Wim Boost in de Volkskrant. Hofstra was minister van financiën in het laatste kabinet-Drees.

Gemeentewerken die inmiddels aan de vergaderingen van de commissie deelneemt) zal een begroting opstellen om de financiële haalbaarheid van de oostelijke doorbraak te onderbouwen.

Plannen voor het Havenkwartier en de Nieuwstad en kritiek van de provincie

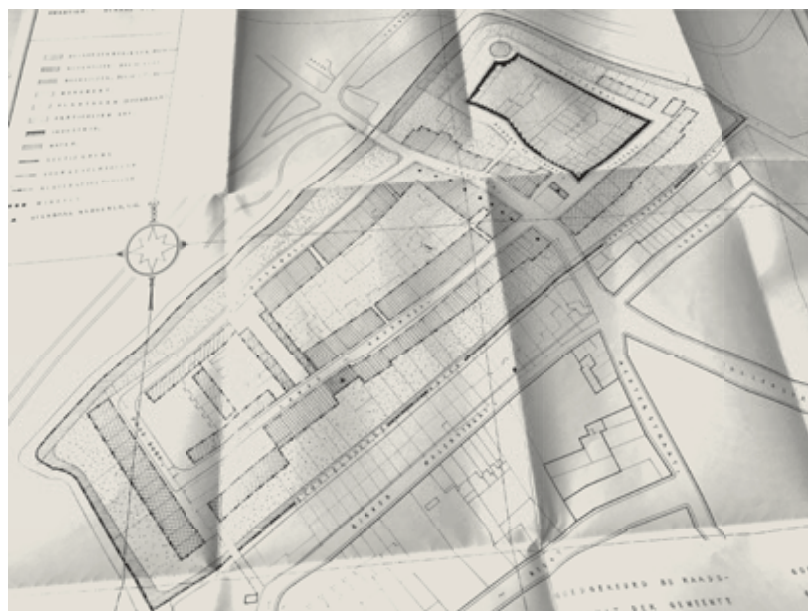
De discussie in de commissie verschuift dan naar het ontwerp-saneringsplan dat door IJsbrand Kok is opgesteld voor het Havenkwartier. Dit plan uit 1956 voorziet in grootscheepse sanering en nieuwbouw.

Het plan wordt in verschillende vergaderingen van de commissie besproken. Een heikel punt is de voorgenomen sloop van het Elisabeth Gasthuis, het 'Oude Mannen en Vrouwenhuis' aan de Lange Havendijk, in 1532 gesticht door Elisabeth van Culemborg en Antonie van Lalaing. De commissie gaat daar overigens unaniem mee akkoord maar wil op advies van Sillevius wel de bestaande bestemming handhaven en er bejaardenwoningen bouwen.

In maart 1957 komt voor de eerste keer de abominabele woon-situatie in de Nieuwstad ter sprake. Van der Elst stelt voor dat "we ook daar tot sanering moeten komen met mogelijkheid van verbreding van de straten". Veel steun krijgt hij op dat moment nog niet.

Van der Elst laat zich echter niet uit het veld slaan en een maand later heeft hij een schetsplan voor sanering van de Nieuwstad ontwikkeld. De hoge kosten zijn natuurlijk een probleem, maar omdat

Tekening van de voorgenomen sanering van het Havenkwartier door het bureau van IJsbrand Kok. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

al besloten is een rioleringsstelsel aan te leggen lijkt het plan wel haalbaar. Het plan wordt besproken met het waarnemend hoofd van de dienst Volkshuisvesting en Bouwnijverheid (een 'gedecentraliseerde Rijksdienst' gevestigd in Arnhem). De man is in de wijk geweest en zeer geschrokken: "Uitgesproken slecht. Beter vandaag dan morgen zou daar iets aan gedaan moeten worden".

Ijsbrand Kok werkt vervolgens ook een plan voor de sanering van de Nieuwstad uit. De structuur van dat gedeelte van de stad wil hij grotendeels intact laten.

Eind van dat jaar blijkt dat Gedeputeerde Staten geen fiat willen geven aan de geplande oostelijke doorbraak, het plan dat in tweede instantie de voorkeur van de commissie genoot. Zelfs met voldoende middelen zou dit plan dus niet uitgevoerd kunnen worden.

Begin 1958 komt een medewerker van de 'Provinciale Planologische Dienst' (PPD) naar de commissie. Hoewel dat zeer ongebruikelijk is, heeft de PPD wat schetsen gemaakt. De suggestie is om het verkeer over de Oostersingel te leiden, vandaar een doorbraak te maken naar de Markt en ook een grotere doorbraak te maken van de Pijssestraat naar het Sint Janskerkhof. Er moeten daarvoor maar liefst vijf woningen worden gesloopt, waaronder slagerij Burggraaf en fotograaf Ypma, alsmede de school op het Sint Janskerkhof. De commissie, onder aanvoering van Ijsbrand Kok, Leendert Sillevius en Jan Stapper, voelt daar niets voor.

Er lijkt dan een scheuring in de commissie te ontstaan. Wethouder Schouten is inmiddels opgevolgd door wethouder Nijhof. Laatstgenoemde vindt dat de stad leefbaar moet blijven en bepleit goede aansluitingen op het regionale netwerk voor de industrie in de binnenstad. Sillevius houdt opnieuw een pleidooi voor het verwijderen van die industrie.

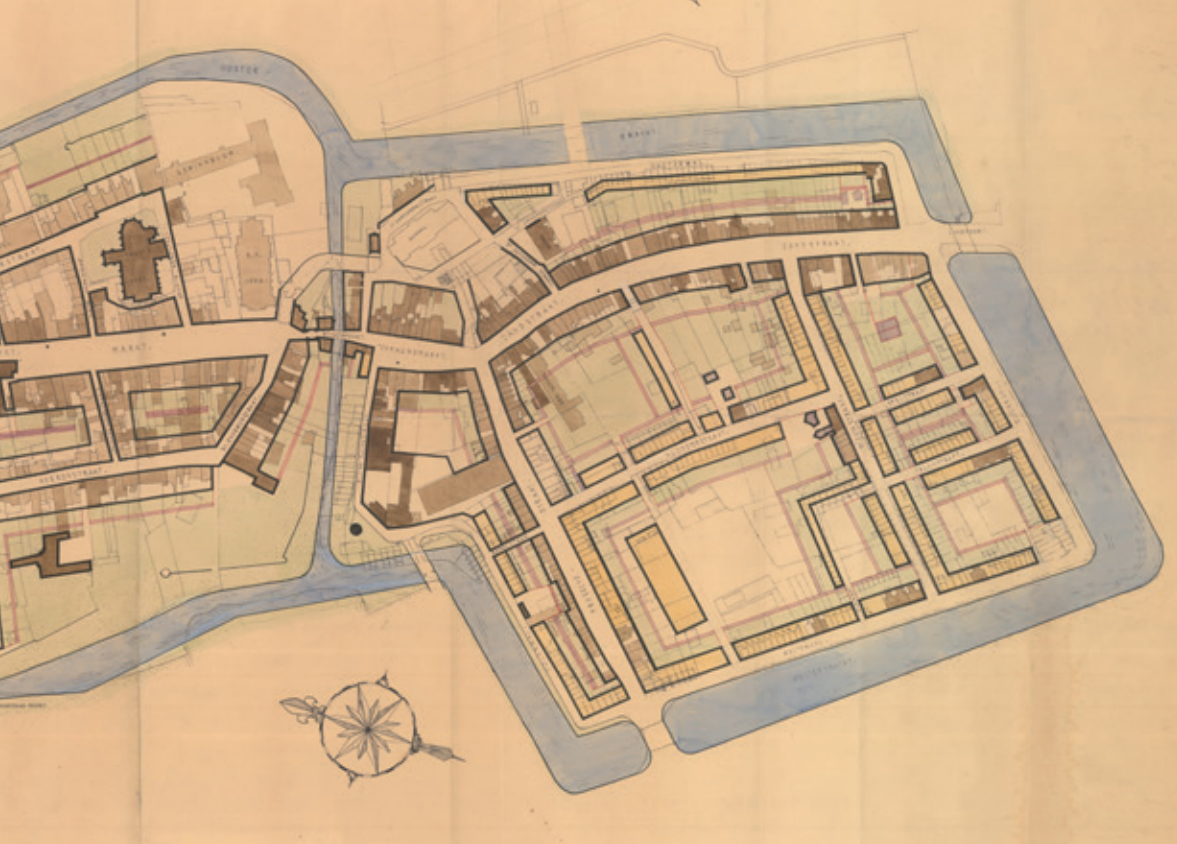
Ijsbrand Kok geeft het op

De plannen van architect Kok voor de oostelijke doorbraak en het Havenkwartier en de Nieuwstad zijn geen lang leven beschoren.

In januari 1960 schrijft Kok aan Sillevius dat hij na de laatste commissievergadering het saneringsplan gereed heeft gemaakt zoals het in de commissie vastgesteld is. Hij vertelt Sillevius dat hem vervolgens in een

In de jaren 1950 wordt het Oude Mannen en Vrouwenhuis nog bewoond zoals te zien is op deze foto uit 1958. J. Meyer / Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Plan van IJsbrand Kok voor de sanering van de Nieuwstad. Te zien is dat het oorspronkelijke stratenplan gehandhaafd is en dat de Boerenstraat er niet op voorkomt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

vergadering van het College te verstaan gegeven is dat men zich niet met het plan kan verenigen. Hij somt op wat het College er allemaal op tegen heeft: de sloop van bepaalde gebouwen, het te diep opzetten van bestaande woonblokken wat een aantasting zou zijn van particulier bezit [waarschijnlijk wordt de verwijdering van illegale uitbouwen in de tussengrachten bedoeld PG], het verwijderen van te veel bedrijven, het gebrek aan contact met de externe stedenbouwkundige Ir. Cramer over de nieuw geprojecteerde bebouwing in de Nieuwstad en het niet opnemen van doorbraken en aansluitingen aan de Noordzijde van de stad.

Kok weet niet goed wat hij hiervan moet denken. De commissie was immers eensgezind en de burgemeester en een wethouder waren bij het hele proces betrokken.

Het College stelt vervolgens voor advies te vragen aan de Provinciale Planologische Dienst (PPD). De reactie is vernietigend: "Over het geheel wordt dit plan als een mislukking gekenschetst". De motivatie voor de kritiek is echter summier en bezwaarpunten zijn niet echt duidelijk. Zo vindt de PPD dat het plan "is aangepast aan de middeleeuwen, terwijl het juist gaat om toekomstmogelijkheden" en dat "het plan kennelijk is gemaakt door een restauratiearchitect en niet door een stedenbouwkundige". Daarmee wordt geïnsinueerd dat de gemeente de verkeerde adviseur

heeft aangesteld. Dit alles zegt natuurlijk weinig over de kwaliteit van het plan. Overigens is het naoorlogse restauratieplan van de middeleeuwse kern van de gemeente Buren ook door twee ‘restauratiearchitecten’ ontwikkeld en dat leverde geen enkel probleem op – men leze *De rijkdom van een arme stad* van Coosje Berkelbach en Menno Schenk uit 2021. Het belangrijkste inhoudelijke bezwaar lijkt dat er “onvoldoende rekening is gehouden met de bestaande bebouwing en de inventarisatie daarvan zwak is”. In deze reactie is een zekere rancune te herkennen tegen de manier waarop met de hierboven genoemde PPD-schetsen is omgegaan. Mogelijk speelt stedenbouwkundige Ir. Cramer een rol, die immers aan het College schrijft dat hij het “een slecht plan” vindt. Mogelijk heeft het College voorafgaand aan de adviesaanvraag de PPD een gewenste uitkomst ingefluisterd. De vraag wie precies gelobbyd heeft tegen het saneringsplan van de commissie moet helaas onbeantwoord blijven.

Ijsbrand Kok besluit dan zijn opdracht terug te geven. Het College wil de relatie ook beëindigen – wegens onvoldoende resultaten – en er wordt nog enige tijd gesteggeld over wat nu wel en wat niet te betalen.

Er ligt een groot verschil van inzicht onder de verbroken samenwerking van Kok en de gemeente Culemborg. De architect heeft in januari 1960 aan Sillevius geschreven dat hij vreest voor de toekomst van de stad “als hier echte vakmensen aan te pas komen, zie Alkmaar en Utrecht, die niet zo krap kijken naar een Gotische straatkruising of aantrekkelijke gevelwand. Het is wel de bedoeling [...] dat alle inwoners van een stad per 10-tonner zijn te bereiken en dat de aanwezige bebouwing hieraan dient te worden aangepast”. “In Culemborg is het vechten van een eenling tegen de massa”, zo sluit hij af.

Ook in een brief aan de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg doet Kok verslag. “Mijn opvattingen over een saneringsplan van een oude gave stad verschillen te veel van de deskundigen op dit gebied [...]. Veel te zwaar gestelde eisen aan het verkeer en voor de in de stad ingeslapen industrie alles opofferen”. Hij laat daarbij niet na te vermelden dat architect Stapper, die de Rijksdienst in de commissie vertegenwoordigt, zijn inzichten deelt. Kok besluit: “Het spijt mij bijzonder dat het gemeentebestuur niet méér doordrongen is van de schoonheid van de stad”.

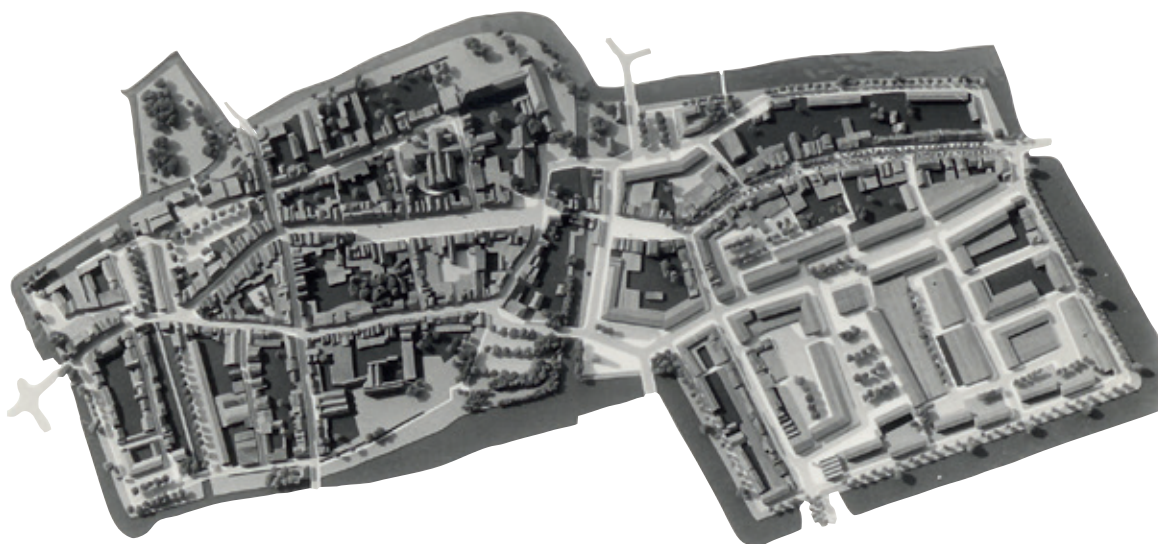
Na vijf jaar planvorming en veel overleg is Culemborg geen stap verder met wat zo mooi als opdracht aan de saneringscommissie was geformuleerd: ‘het gezond maken van de stad’.

Naar een nieuw plan (1960-1963)

Later in 1960 geeft het College opdracht aan architect en stedenbouwkundige S.J. van Embden uit Delft om een saneringsplan te maken. Sam Van Embden (1904-2000) is in zijn tijd een van de meest gerenommeerde stedenbouwkundigen in Nederland. Hij is venoot van het bureau 'Van Embden Choisy Roorda van Eysinga Smelt Wittermans Architecten en Stedebouwkundigen' en wordt later in zijn loopbaan buitengewoon hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft. Hij werkt onder meer aan de reconstructie van de oude binnensteden van Delft, Zwolle, Dordrecht en Deventer. Je kunt Van Embden karakteriseren als een pragmaticus die niet aarzelde in te grijpen om – in zijn ogen – nieuwe mogelijkheden te creëren. Zijn inzet is dat het groeiende aantal auto's de binnensteden blijvend moet kunnen bereiken.

Hoewel er opnieuw geen programma van eisen door de gemeente wordt gemaakt, komen in de discussies met Van Embden wel degelijk enkele voor de gemeente belangrijke punten naar voren. Zo geeft het College aan de structuur van de stad belangrijker te vinden dan individuele panden. Van Embden is het daar volmondig mee eens: "Juist de stedenbouwkundige monumentenzorg vraagt allereerst behartiging". Dit betekent dat individuele panden (ook Rijksmonumenten) mogen worden gesloopt als dat voor de sanering noodzakelijk wordt geacht. De nadruk ligt dus meer op

Foto van een maquette van Culemborg, gemaakt door het bureau van Samuel van Embden. Geen van de door de auteur bevroegde personen wist van het bestaan van een maquette. Archief Van Embden / Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

‘stedenbouwkundig’ dan op ‘monumentenzorg’. Het College oppert de mogelijkheid om langs de Lek aan de noordzijde van de stad flats te bouwen als “een tegenwicht” voor de laagbouw in het Havenkwartier. Van Embden vindt dat een goed idee en suggereert bovendien om in het Veerweggebied een woonwijk voor ‘welgestelden’ te realiseren.

Voorlopig schiet het met de planvorming niet op. In het archief trof ik een brief aan van anderhalf jaar later waarin het College aan Van Embden schrijft dat men niets meer van hem hoort en vraagt hoe het staat met het saneringsplan.

Pas na de zomer van 1961 wordt een en ander weer opgepakt en wordt door Van Embden een saneringsplan gepresenteerd ten behoeve van discussie met het College, de gemeenteraad en de provincie. De saneringscommissie is na de gemeenteraadsverkiezingen van 1962 niet meer ingesteld. Van Embden heeft nu de vrije hand om naar eigen inzicht een plan te maken, zoals hij dat ook elders deed, met forse doorbraken die voor het steeds toenemend verkeer zijn bestemd. Van de wens van Sillevius, Kok en Stapper om zoveel mogelijk de kleinschaligheid van de stad te handhaven, zien we in deze plannen niets meer terug.

De geplande doorbraken zijn op beide afbeeldingen duidelijk te zien: een doorbraak van de Herenstraat over het Hof, over de Tus-sengracht en het Jach naar de nieuw geplande Boerenstraat. Daarvoor moest je de stadsmuur doorbreken, de ‘Imprimatur’ aankopen en slopen en het diaconiehofje in de Nieuwstad afbreken.

Tekening van de geplande doorbraken in het saneringsplan. Archief Van Embden / Het Nieuwe Instituut, Rotterdam

De geplande doorbraken
met de te slopen bebouwing.
Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

De tweede doorbraak zou lopen van de Westersingel via een verlengde Buitenmolenstraat (waarvoor je woningen aan de noordzijde moest slopen) naar het Sint Janskerkhof om dan over de Tussengracht naast de RK Sint Barbarakerk op de Markt uit te komen. De synagoge zou mogelijk afgebroken worden.

Voor doorgang van de oostelijke doorbraak bij de Markt zijn twee mogelijkheden. Ofwel de kapel van de RK Sint Barbarakerk verplaatsen of het winkelpand van 'De Gruyter' aan de Markt slopen. Het College zal uiteindelijk voor het tweede alternatief kiezen.

Ook in het Havenkwartier zal volgens het saneringsplan rigoureus worden gesloopt, gevolgd door nieuwbouw. Daarnaast plande van Embden een woonwijk 'voor beter gesitueerden' in het Veerweggebied. Alle bebouwing in dat gebied zou daarvoor afgebroken worden. Overwegingen om woningen eventueel te renoveren spelen geen rol meer.

In de Nieuwstad plant hij een doorbraak die de latere Boerenstraat zou worden, met aan die straat een klein 'zakencentrum' waarvoor veel bebouwing, ook woningen, zou moeten wijken.

De 'Imprimatur' is een fabriek voor sigarenkistjes die al enkele jaren leegstaat. Na de oorlog is het pand korte tijd gebruikt door de textielfabriek Spencer-Heij. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Het (voormalige) winkelpand van de firma 'De Gruyter' aan de Markt. De supermarkt genoot grote bekendheid door reclame met 'het snoepje van de week'. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Van Embden stelt ook voor om het verkeer vanaf de pont via de Kleine Buitenom naar de Westersingel te leiden. De burgemeester voelt daar echter niet voor. Dus dat gaat niet door. Zo ging dat in die tijd.

Nu er een saneringsplan ligt, gaat het College zich beraden over de financiën. Als het saneringsplan de status van 'structuurplan' krijgt (zie kader) lijkt een rijksbijdrage volgens de Woningwet mogelijk ter hoogte van de helft van de geraamde ongedekte kosten van de krotopruiming. Die wet geeft namelijk voorschriften voor het bouwen en vernieuwen van woningen. Ook zijn in dat geval bijdragen van het Rijk beschikbaar voor tijdelijke huisvesting en een gewenningsbijdrage voor de huurders van sociale woningbouw die na nieuwbouw met een hogere huur geconfronteerd worden.

Soorten plannen

Saneringsplan: een juridisch niet bindend plan dat een voornemen tot stadsvernieuwing op hoofdlijnen vastlegt.

Structuurplan: een plan dat vastlegt wat de meest gewenste ontwikkeling is in een plangebied. Het plan is alleen 'zelf-bindend' en richtinggevend voor de opsteller.

Bestemmingsplan: een juridisch bindend plan voor overheid en burger dat het gebruik van gronden in een plangebied vastlegt.

Een eerste bespreking met de gemeenteraad vindt in november 1962 plaats in de commissie 'Volkshuisvesting en Openbare Werken'. De commissie komt met een aantal opmerkingen en suggesties. Zo is er geen behoefte aan een vierde noord-zuid verbinding (de nieuw geplande Boerenstraat) naast de Kloosterstraat, de Zandstraat en de Oostersingel. De Fransche School kan beter gesloopt worden om ruimte te maken om vanuit de noordzijde de stad in te gaan. De molen op Het Jach mag weg, zodat daar meer ruimte ontstaat. Ten slotte vindt de commissie dat het "ware te overwegen" de synagoge te handhaven.

Met de doorbraken is men overigens akkoord.

Tekening van de voorgenomen sanering van het Havenkwartier. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Voor de sanering van de Nieuwstad zou het Diaconiehofje moeten wijken. Foto uit de jaren 1930. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Op 11 februari 1963 volgt de finale besluitvorming in de gemeenteraad. Om grondspeculatie te voorkomen vindt de inhoudelijke bespreking plaats in een besloten vergadering. In het openbare gedeelte wordt het voorstel vervolgens geaccepteerd en krijgt het College toestemming om het saneringsplan subsidie-technisch gereed te maken. Er is dus een grote eensgezindheid over de voorgenomen grootschalige sanering in de plannen van Van Embden.

Vorbereiding van de sanering

Het saneringsplan heeft nog geen juridische status en vraagt nog vele voorbereidingen voordat met de uitvoering kan worden begonnen. Zo is er een juridische basis nodig voor de gefaseerde uitvoering van het plan. Dit betekent dat bestemmingsplannen moeten worden vastgesteld die op hun beurt door de provincie goedgekeurd moeten worden. Voorts moeten er honderden te slopen woningen en bedrijfjes worden aangekocht, waarvoor taxaties nodig zijn. Andere bedrijven in het gebied moeten worden verplaatst en als vrijwillige overeenstemming niet mogelijk is moet er onteigend worden. Winkels die omzetverlies lijden door de sanering moeten worden gecompenseerd.

Er moet een exploitatieberekening worden gemaakt en er moet subsidie van de rijksoverheid worden verkregen. Dan moeten de werkzaamheden ook nog worden aanbesteed, wat vraagt om een keuze voor een architect voor de nieuwbouw en een aannemer voor alle uitvoerende werk.

Voor de mensen die tijdelijk moeten verhuizen is maatschappelijke begeleiding nodig. Voor de sociale aspecten wordt in 1964 een commissie geïnstalleerd waarin naast huisartsen ook vertegenwoordigers van kruisverenigingen, vakbonden, middenstand, de woningadviescommissie en een landbouworganisatie zitting hebben.

Hoe omvangrijk het werk is, blijkt uit het feit dat alleen al in het Havenkwartier 334 panden moeten worden aangekocht en gesloopt, waaronder tientallen kleine bedrijfjes. Voor het hele saneringsplan waren het er meer dan 500.

De provincie Gelderland, die allerlei richtlijnen hanteert in de voorbereiding van het bestemmingsplan en de subsidies, rekent met een gemiddelde aankoop prijs van 17.000 à 18.000 gulden (een kleine 50.000 euro in 2020). Veel kon echter aangekocht worden voor fors lagere bedragen – het ging immers om slecht onderhouden en verkrotte panden. Wat me opviel bij het bekijken van de aankopen was dat er zoveel huisjesmelkers waren: eigenaren van meerdere woningen waaraan zelden of nooit onderhoud was verricht. Een paar voorbeelden: de Rooms-Katholieke Kerk had 14 huisjes in de Klooster- en Nieuwstraat, en drie in de Buitenmolenstraat. De erven Schouten van de Abeele hadden 27 woningen. Mevrouw Vermeulen-Vermeulen had vier huizen aan de Oosterwal, de familie Den Hartog had vijf woningen in de Nieuwstraat

Een van de stadsboerderijen die zullen moeten verdwijnen, hier te zien vanaf de Westerwal in de richting van de Kloosterstraat op een foto uit 1964. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

en Van Kessel had er drie in de Binnenmolenstraat, en nog een aantal in de Slotstraat, de Kattenstraat en op de Westersingel.

Naast woonhuizen moeten er in de Nieuwstad twee boerderijen verdwijnen in verband met de aanleg van de Nieuwe Kloosterstraat. Eén wordt uitgekocht, de andere verplaatst. In juni 1962 telt men overigens nog 20 agrarische bedrijven in de binnenstad.

Illustratief voor de omvang van de stadsvernieuwing is ook een overzicht van de exploitatietekorten in de periode 1963-1970 waarvoor rijkssubsidie wordt aangevraagd. Culemborg had hiermee het grootste exploitatietekort in de provincie Gelderland. De exploitatieopzet omvat de kosten van verwerving (aankoop van woningen) en de gemeentelijke inbreng, zoals een gedeelte van de aanleg van openbare werken en de voorbereiding van het plan alsmede renteverliezen, minus de opbrengsten uit gronduitgifte. Voor Culemborg zijn die tekorten voor het gebied Tussengracht-Nieuwstad 15.000.000 gulden en voor het gebied rond de Havendijk 3.930.000 gulden, een waarde van respectievelijk 79 en 18 miljoen euro in 2020. Volgens de subsidiebeschikking zal 40% hiervan ten laste van de gemeente blijven. Niet voor vergoeding in aanmerking komen de openbare wegen, wateren, parken en andere terreinen van openbaar nut en de daarbij behorende kunstwerken.

Vrij spel voor de bulldozer!

Het verkeersprobleem wordt opgelost

Het bestemmingsplan Tussengracht-Nieuwstad, waarin de plannen voor de doorbraak zijn opgenomen, wordt in 1965 door de provincie goedgekeurd. De eerste fase van de uitvoering van dit plan is de doorbraak over Het Hof en Het Jach met een brug over de Tussengracht en een brug naar de burgemeester Keestrasingel. Daarvoor zullen gedeelten van de Buitenmolenstraat, Het Jach, Het Hof en de Prijssestraat gesloopt moeten worden. In 1968 komt de Schuttersbrug over de Tussengracht gereed en ook het parkeerterrein op het Hof. De auto's kunnen nu langs deze weg over de Markt en naar de pont en het probleem met het vastlopende verkeer onder de Binnenpoort is daarmee opgelost.

Burgemeester Van Koningsbruggen en architect Van Embden geven op 8 februari 1965 het startsein voor de sanering door het naar beneden halen van de schoorsteen van de fabriek 'Imprimatur'. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Sloop en nieuwbouw in de Binnenstad

In 1967 wordt het bestemmingsplan Binnenstad goedgekeurd. Dan wordt in Culemborg gestart met de sloop en nieuwbouw van grote delen van het Havenkwartier en de Nieuwstad.

Bij de detaillering van dit tweede bestemmingsplan is ervan uitgegaan dat alleen het verkeer dat een bestemming heeft in de Binnenstad deze via de pont zal binnengaan. In het plan is voorzien

De doorbraak is een feit en nadat nieuwe wegen zijn gerealiseerd is de binnenstad beter bereikbaar, zoals te zien op deze foto uit de jaren 1970. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

De nieuwbouw rondom Het Jach biedt onder andere plaats aan woningen, horeca, winkels en een apotheek. In de buurt komen parkeerterreinen om het groeiende autoverkeer te kunnen bedienen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

de Havendijk bij de toegang naar de Lange Meent te verbreden. Daarvoor zal De Fransche School gesloopt moeten worden (zie verderop).

In augustus 1968 krijgt de gemeente het heugelijke bericht dat men rijkssubsidie kan verwachten voor het saneringsgebied in de Nieuwstad tussen de Nieuwstraat en Zuiderwal (met inbegrip van de Mariabuurt) en het gebied in het Havenkwartier tussen de zuidelijke Lange Havendijk en de Lange Meent.

In 1972 kan de gemeente een grote slag slaan met de aankoop, voor 660.000 gulden (1.121 duizend euro's anno 2020), van meubel-

Voor de aanleg van de Boerenstraat, die er alsnog komt, worden in 1979 woningen aan de Prijessestraat gesloopt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

In de omgeving van de Nieuwstraat wordt gesloopt om ruimte te maken voor het nieuwe politiebureau. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Het hoogste punt van het nieuwe politiebureau is bereikt. Het zou 40 jaar dienst doen en werd afgebroken met het verdwijnen van de gemeentepolitie in 2009. Foto gemaakt door C. van Barneveld in de tweede helft van de jaren 1970. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Ook het diaconiehofje moet in 1980 plaats maken voor wat in de plannen een 'klein zakencentrum' wordt genoemd. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

fabriek Van Gaasbeek en Van Tiel (bekend van de 'Culemborgse stoel'). Die fabriek staat Achter de Vismarkt, zodat men ook dit gebied geheel vrij kan maken voor nieuwbouw.

In 1975 en 1976 komen 82 woningen in de Nieuwstad gereed: aan de Nieuwstraat, Zalenstraat en Lepelstraat. In dezelfde bouwstroom worden ook woningen aan de Lange Havendijk en de Visstraat gebouwd. Het gebied van de Lange Meent wordt opgeschoond om er te kunnen parkeren – want de plannen voorzagen ook een steeds grotere behoefte aan parkeerruimte.

In 1981 en 1982 volgen 138 woningen in de Nieuwstad aan de

Sloop van de meubelfabriek Van Gaasbeek en van Tiel ten behoeve van nieuwbouw in het Havenkwartier. G. de Heus / Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Beeld van de Lange Meent in 1978. Rechts de achtergevel van De Franche School. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Na de sloop van de woningen en de leegstaande fabrieken werden ook aan de Korte Meent moderne nieuwbouwwoningen opgetrokken Foto's uit 1975 en 1977. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Boerenstraat, de Jeruzalem en Binnen de Wallen. In de vernieuwde Nieuwstad is na de sanering nog zeer weinig van de oude stedenbouwkundige structuur te herkennen.

Met de bouw van bejaardenwoningen en kleine appartementen aan de Korte Meent en de Binnenmolenstraat in 1983 is de stadsvernieuwing voltooid.

Hoe rigoureuus de sanering en reconstructie is geweest blijkt uit foto's van de kaalslag in de jaren 1970 en 1980. Het is alsof er een bom op grote delen van de binnenstad is gevallen.

Jón Kristinsson, de uitvoerend architect

Als architect voor het Havenkwartier en de Nieuwstad kiest de gemeente voor Jón Kristinsson. Hij zal met zijn vrouw, architect Riet Reitsema, aan de projecten in Culemborg werken. Kristinsson komt uit IJsland en heeft in Nederland gestudeerd. Hij specialiseert zich vanuit sociale motieven in woningwetbouw, maar ook omdat hij op die manier als buitenlander in Nederland voet aan de grond denkt te krijgen.

De sloopwerkzaamheden zijn voltooid als hij de opdracht krijgt. Wel maakt hij een verkavelingsplan voor het Havenkwartier waarin staat waar welke woningen gebouwd gaan worden. Dat moet in grote haast. In 1975 heeft minister Hans Gruijters

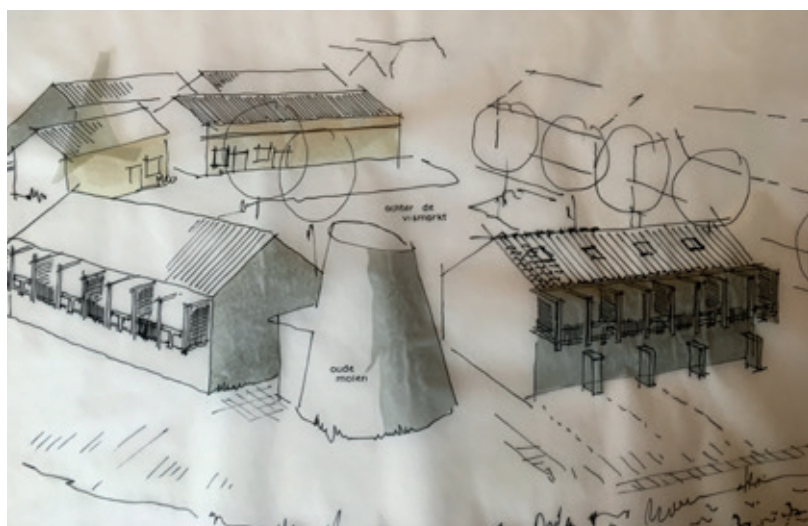
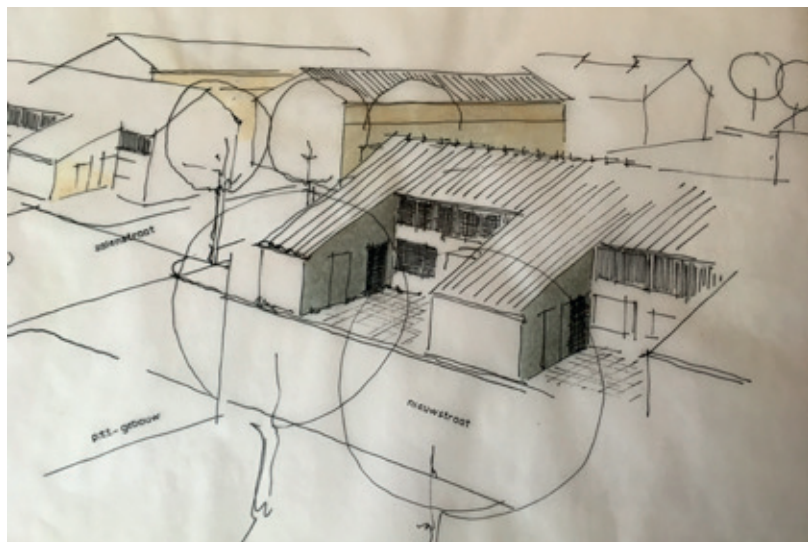
(Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening) namelijk besloten dat gemeenten die voor 1 november een plan voor minimaal 100 woningen in een kaalslaggebied kunnen indienen een extra bijdrage in de grondprijs en huursubsidie zouden krijgen.

Over zijn plannen zegt hij anno 2020 in een interview met de auteur: "Mijn opzet was een beetje kleinschaligheid te bewaren. Zonder hoogbouw. Aandacht ook voor leefbaarheid: goede trappen met 2 leuningen voor ouderen. Maar het minimale was ook het maximale. Het waren uitgekleden woningen – een dak overstek mocht niet".

Kristinsson is in die jaren bezig met een ommekeer in de bouw-technologie. Hij zal later een autoriteit op energiezuinig bouwen worden en van 1992 tot 2002 is hij buitengewoon hoogleraar 'Milieutechnisch ontwerpen' aan de Technische Universiteit Delft. Maar in Culemborg vindt hij daarvoor, zo zegt hij, "geen klankbord". De tijd is er ook nog niet rijp voor. Zo mag hij de woningen niet isoleren. "We moesten inleveren op kwaliteit", zo vertelt hij. "Aan woningwetbouw kon je overigens niets verdienen. Zeker als het over kleine projecten met verschillende woningen ging, zoals het Havenkwartier, dan leed ik verlies op de projecten".

Met enige trots kijkt hij terug op de woningbouw in het noordelijk stadsdeel. Daar werden op een klein gebied vijf verschillende

Tekeningen van architect Kristinsson voor de Nieuwstad en het Havenkwartier. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Uit het ‘archief Culemborg’ van Jón Kristinsson

Architect vraagt ambtenaar: “Hoeveel jaren moet u nog werken?”

Ambtenaar: “Nog twee wethouders lang”.

typen woningwetwoningen (eengezinswoningen, dijkwoningen, bejaardenwoningen en beneden- en bovenwoningen) gerealiseerd. Het is uniek voor de sociale woningbouw dat woningen met kamers boven met uitzicht over de Lek gerealiseerd kunnen worden. En dan ook nog met een extra bijdrage van de rijksoverheid!

De soap rond Rijksmonument De Fransche School

Van een monumentenbeleid was tot begin jaren 1970 geen sprake in Culemborg, wat heel duidelijk blijkt uit wat ik ‘de soap rond De Fransche School’ zou willen noemen.

Dit neoclassicistische pand, oorspronkelijk een armenschool met vloedlokaal (een ruimte waar je bij hoog water veilig kon verblijven), is in de jaren 1846-1849 gebouwd door stadsarchitect Cornelis Sillevius. De restauratie door architect Wim Mazzola en inrichting als schouwburg vinden plaats in 1981. Als het veel eerder, in de jaren 1960, aan de gemeente Culemborg had gelegen zou dit Rijksmonument zijn verdwenen.

In 1963 voert stedenbouwkundige Van Embden bij het opstellen van zijn saneringsplannen overleg met de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Laatstgenoemde schrijft vervolgens aan de gemeente dat hij de afbraak van het pand niet in de weg zal staan als dat de kans op een goede reconstructie van het noordelijk stadsdeel zal vergroten. De gemeente is inmiddels eigenaar van het pand en wil een sloopvergunning aanvragen. Die aanvraag wordt uitgesteld en daar zal de gemeente spijt van krijgen.

Een paar jaar later, bij het plannen van de reconstructie en sanering van de Binnenstad, vindt men dat De Fransche School gesloopt moet worden om de geplande parkeerplaats op de Lange Meent beter bereikbaar te maken vanaf de pont. In het ‘bestemmingsplan Binnenstad’, in 1967 met instemming van de Rijksdienst goedgekeurd, is het pand weggedacht. Als echter in mei 1967 de gemeente van diezelfde Rijksdienst de voorlopige Culemborgse monumentenlijst toegestuurd krijgt (waarover in deel II meer) is men dan ook onaangenaam verrast dat De Fransche School als Rijksmonument is aangewezen.

Het ambtelijk advies van de directeur van de dienst Gemeentewerken, Van der Elst, is om een verzoek in te dienen om het pand

De voormalige Fransche School in 1964 en in 1988.
Gerard Drukker / P. van Galen /
Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, Amersfoort / docu-
mentnummer 91.540 en
289.296

van de lijst af te voeren. “Als gebouw is het niet belangrijk en zeker geen monument”. De gemeenteraad stemt daar in september 1967 unaniem mee in. De gemeente besluit dat men het beroep niet wil afwachten en vraagt uiteindelijk in oktober 1968 de sloopvergunning aan bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk waar de Rijksdienst onder valt. De argumentatie luidt: “Veel jaren was dit een garage-werkplaats en later stalling van autobussen. Het is in slechte staat van onderhoud. Financieel is het niet verantwoord het pand in oorspronkelijke staat te herstellen. Er is ook geen passende bestemming voor te vinden”.

De aanvraag wordt in 1968 ondersteund door de provincie: “Afbraak is voor realisering van het vastgestelde bestemmingsplan Binnenstad noodzakelijk. Wij willen u in overweging geven de sloopvergunning te verstrekken”.

Begin 1969 wordt de definitieve monumentenlijst van de Rijksdienst gepubliceerd. De Fransche School staat er nog steeds op. De Rijksdienst acht het “een markant pand met een belangrijke historische waarde”.

In april 1969 heeft P.A. Treffers, chef Algemene Zaken van de gemeentesecretarie, een informeel overleg met de Rijksdienst. Hij meldt dit in een persoonlijke notitie aan het college, dus buiten de formele advisering om. Dat is verwonderlijk omdat Treffers de ambtelijke voortrekker is van de monumentenzorg. Mogelijk woog zijn loyaliteit met het collegebeleid op dat moment zwaarder.

Treffers schrijft dat hij bij de Rijksdienst te horen heeft gekregen dat door ‘derden’ bezwaar is gemaakt tegen de sloop en dat maakt het voor de Rijksdienst moeilijk een sloopvergunning te verstrekken. De Rijksdienst fluistert Treffers in de Vishal te verplaatsen naar de vrijkomende ruimte die zal ontstaan als De Fransche School afgebroken is. Dan kan de sloop blijkbaar wel. Er mag niet naar het gevoerde informele gesprek worden verwezen. Men

moet maar doen alsof het een idee is van het College zelf, aldus Treffers. Blijkbaar heeft het College dit advies terzijde gelegd, waar we blij om mogen zijn.

In oktober 1969 wijst de Rijksdienst het verzoek om een sloopvergunning af. Door de gemeente wordt dan nog beroep bij de Kroon ingesteld, maar dat wordt later ingetrokken.

Het oude hofje niet gered

Nadat Van Embden het stedenbouwkundige heft in handen heeft genomen is er in de discussies – voor zover die er waren – over reconstructie en sanering niets meer te vinden over het streven naar kleinschalige oplossingen en het streven zo mogelijk te behouden van wat behouden kan blijven. Er wordt nog wel een poging ondernomen om het Elisabeth Gasthuis of ‘Oude mannen en vrouwenhuis’ aan de Lange Havendijk te redden.

In het hofje zou een kunstenaarscentrum gevestigd kunnen worden. Daar is over gesproken met de Utrechtse Kunstkring. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg is positief en wil mogelijk een bijdrage leveren. Van Embden tempert echter de verwachtingen. Naar zijn mening zijn de huisjes niet meer geschikt voor bewoning

Na de sloop van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis wordt bij de nieuwbouw een poort gebouwd die de herinnering aan het oude Gasthuis levend houdt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

en ook niet als atelier voor een schilder of beeldhouwer. Het hofje is wél bruikbaar als expositieruimte, eventueel met een werkruimte erbij. Buiten het hofje, op de plaats van te saneren krotten, zouden dan enkele ateliers gebouwd kunnen worden met woonruimte voor de kunstenaars en hun gezinnen. Het gehele plan wordt echter afgeblazen en het hofje is gesloopt.

Het muurhuis aan de Binnenmolenstraat 1 in 2021. De muur is ongeveer 5,5 meter hoog en geeft daardoor een goed beeld van de hoogte van de stadsmuren in Culemborg. Volgens Van der Wielen zijn twee verschillende maten bakstenen gebruikt. Het onderste deel bestaat uit de grootste 'moppen'. Bij een latere verhoging is een kleiner soort stenen gebruikt. Wim Holleman

Toch nog wat gered in het saneringsgebied!

In het saneringsgebied Havenkwartier zijn twee oude pandjes blijven staan, maar dat is niet de verdienste van de gemeente Culemborg. Het gaat om de Binnenmolenstraat 1 en 3. Het betreft twee unieke pandjes, omdat de achtergevel een Middeleeuwse stadsmuur is en nummer 3 een kelder heeft met een kruisgewelf. Deze zogenaamde 'muurhuizen' zijn waarschijnlijk blijven staan omdat een van de panden in de jaren 1975-1976 gerestaureerd is door de Culemborgse architect Henk van der Wielen. In 1985 volgt weer een restauratie. De eigenaar is overigens nooit bereid geweest de panden aan de gemeente te verkopen.

De Triowijk: een verhaal apart

Begin jaren 1970 kan de gemeente alle 114 panden in de Triowijk aankopen voor een bedrag van 1.300.000 gulden (een kleine 6 miljoen in euro's uit 2020). De huizen zijn ontworpen door stadsarchitect Gijsbartus Prins en tussen 1896 en 1909 door sigarenfabrikant C.W. Dresselhuijs gebouwd voor de arbeiders in zijn fabrieken. De woningen zijn een goed voorbeeld van de arbeiderswoningbouw uit die tijd: eenvoudige maar aardige en ruime woonhuizen met een grote tuin, maar ook met een forse huur. Ondernemers als Dresselhuijs bouwen overigens niet uit humanitaire redenen. Er is sprake van huizendwang: als je ontslagen wordt, ben je je huis kwijt.

De Triowijk in 1909 met poserende passanten en buurtbewoners. Rechts de Stadsgracht. Prentbriefkaart van de 'Goedkoopste Bazaar'. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Een onderzoek wijst uit dat de woningen niet te renoveren zijn en in een zeldzaam snel tempo wordt in 1975 het 'bestemmingsplan Triowijk' vastgesteld. Het project vindt plaats in goed overleg met de bewoners die worden ondersteund door een opbouwwerker. Later, tijdens de nieuwbouw, is er een heuse 'sociale begeleidings-

Jan Schaefer (derde van rechts) komt in 1977 naar Culemborg om de eerste sleutel van de nieuwe Triowijk aan de bewoners te overhandigen. Laatste in de rij wethouder Janus Kerkhof. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

groep'. De bewoners hebben volledig inzage in de financiële exploitatie zodat duidelijk is waarom de huur van ongeveer 40 naar iets meer dan 200 gulden per maand zal moeten stijgen. Op een enkeling na stemmen de bewoners in met de sanering en nieuwbouw. De mensen die tijdelijk moeten verhuizen kunnen allemaal terugkeren, als ze dat willen. In 1977 is het plan uitgevoerd. Uiteindelijk staat er een nieuwbouwwijk met verschillende typen woningen. In 1977 wordt de afsluiting van deze fase van de reconstructie, sanering en nieuwbouw uitgebreid gevierd, in aanwezigheid van staatssecretaris Jan Schaefer.

Achter de schermen van de gemeentepolitiek

Na ongeveer 20 jaar is de stadsvernieuwing voltooid. Het hart van de stad is 'verjongd' en dat is ook de inzet geweest van het gemeentebestuur en de politiek. Er is vanaf het begin eensgezindheid over de idee dat men de stad gaat opknappen en weer leefbaar gaat maken. Anders dan in de grote steden verloopt de sanering en reconstructie in Culemborg bovendien zonder grote maatschappelijke protesten. De meest betrokkenen zijn er daarom trots op. De financiële positie van de gemeente en het grondbedrijf zijn goed en de gemeente lijkt er zonder grote kleerscheuren vanaf gekomen te zijn. Maar dat is slechts schijn. Ondergronds hebben er grote conflicten gespeeld, inclusief menselijke. Die conflicten en de kleerscheuren die de gemeente daar daadwerkelijk mee opliep staan bekend als de 'Ambtenarenkwestie'. Deze kwestie is geen gevolg van inhoudelijke verschillen van inzicht over de ontwikkeling van de stad, maar gaan over wie in het stadsbestuur de macht heeft.

Het conflict begint in de jaren 1960 met de discussie over de vraag wie verantwoordelijk is voor de boekhouding van de gemeentelijke bedrijven op de afdeling Financiën van de secretarie. Er hielden zich ook nog drie ambtenaren bezig met grondprijscalculatie – twee op de afdeling Algemene Zaken van de secretarie en één bij Gemeentewerken. Aan wie zijn die ambtenaren verantwoording schuldig? Aan de directeur Gemeentewerken of direct aan het College? Na een organisatieonderzoek van de VNG ('Vereniging Nederlandse Gemeenten') wordt besloten om al deze activiteiten bij Gemeentewerken onder te brengen, hetgeen de centrale positie van die dienst in de ambtelijke hiërarchie versterkte.

De directeur van de dienst Gemeentewerken én van het grondbedrijf is sinds 1956 Van der Elst. In die hoedanigheid is hij verantwoordelijk voor het financiële beheer van alle plannen. Van der Elst regisseert de stadsvernieuwing op bekwame wijze en heeft zich een centrale positie verworven. De adviezen van Gemeentewerken beperken zich mede daardoor niet alleen tot technische aspecten, maar (en dat lijkt haast onvermijdelijk) betreffen steeds meer ook de financiële, juridische, administratieve en bestuurlijke kanten. Die ontwikkeling zet kwaad bloed bij de hoofdamttenaren op de afdeling Algemene Zaken van de secretarie. Zij voelen zich buiten spel gezet als het gaat om de belangrijkste ruimtelijke beslissingen en de bestuurlijke en juridische advisering aan het college.

Een rijtje woningen aan de Lange Havendijk in de jaren 1960. Op de foto uit 1977 zijn ze vervangen door keurige nieuwbouw. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Dan ontstaat wat stadshistoricus Bert Blommers noemde “een bikkelaarhard dorpsgevecht om de macht” dat jarenlang zal duren. De afdeling financiën van de secretarie wil meer grip krijgen op de vele gelden die omgaan binnen het grondbedrijf. De ambtenaren denken dat te bereiken door het College te laten weten dat het grondbedrijf een strop wacht van een kwart miljoen en dat er

sprake is van malversaties bij de grondprijsberekening. Na onderzoek door het accountantsbureau van de gemeente blijkt echter dat er twee ton overschot is en dat er van fraude of malversaties geen sprake is.

Dit leidt tot toenemende verharding van de bestaande tegenstelling tussen Gemeentewerken (en het grondbedrijf) en de secretarie die nu ook in de persoonlijk sfeer getrokken wordt. Medewerkers van Gemeentewerken krijgen van hun directeur te horen dat ze geen contact meer mogen hebben met de ambtenaren op de secretarie. De afdeling Algemene Zaken van de secretarie verordonneert dat Gemeentewerken geen direct contact meer mag hebben met een externe stedenbouwkundige. Alle communicatie (voor zover daar nog sprake van is) binnen de gemeentelijke organisatie verloopt uitsluitend schriftelijk. Er is sprake van een angstcultuur waardoor enkele ambtenaren ontslag nemen en anderen zich ziek melden.

Het wordt allemaal nog erger als de gemeenteraad er zich mee gaat bemoeien en de strijd tussen de ambtenaren vanaf 1972 verwordt tot een politieke strijd. Van der Elst is de sterke man binnen het gemeentelijk apparaat. De stadsvernieuwing is zijn project. Daarbij trekt hij samen op met Janus Kerkhof (PvdA) die vanaf 1968 wethouder Openbare Werken is en zich inzet voor verbetering van de erbarmelijke woon- en leefsituatie in de oude buurten. De mannen hebben geen hoge pet op van de kwaliteit van de ambtenaren ter secretarie. Beiden zijn niet bepaald een teamspeler. Bovendien wordt de dienst Gemeentewerken gezien als een PvdA bolwerk terwijl de hoofdambtenaren van de secretarie zich verbonden voelen met de christelijke partijen. Het zijn laatstgenoemde partijen, ondersteund door het raadslid van D'66, die in oktober 1972 een brief naar het College sturen waarin ze constateren dat het ontbreekt aan een goede samenwerking bij Gemeentewerken onderling en tussen die dienst en de secretarie. Zij vragen om een overleg in een besloten raadsvergadering. Een aantal raadsleden wil het grondbedrijf aan Gemeentewerken onttrekken. Sommigen willen Van der Elst zien vallen.

Tijdens die raadsvergadering wordt besloten een commissie van onderzoek in te stellen op grond van artikel 148 van de gemeentewet. Deze commissie kan ook ambtenaren horen. De taak van de commissie is "het instellen van een onderzoek naar de verhoudingen tussen de diverse hoofden van dienst en de oorzakelijke verbanden die daaraan ten grondslag liggen" en het aandragen van verbeteringen. De commissie bestaat uit de raadsleden Van Erp (zelfstandig raadslid, ex- KVP), Van den Hurk (KVP) en Van Ledden (combinatie CHU/ARP/SGP). De PvdA, de grootste partij, maakt geen deel uit van de commissie en is buitenspel gezet.

Het conflict groeit nu uit tot een heuse politiek-bestuurlijke chaos. In mei 1973 vragen de christelijke fracties en raadslid Knol (D'66) de twee wethouders namelijk om vrijwillig af te treden. Ko Wiggelinkhuizen (ARP) geeft gehoor aan dat verzoek. Janus Kerkhof weigert en krijgt een motie van wantrouwen aan zijn broek met als gevolg dat hij moet vertrekken. Hij wordt beschuldigd van "aantijgingen van kwade trouw en kwade bedoelingen" richting de onderzoekscommissie. Kerkhof weigert namelijk met de commissie te spreken als hij over de inhoud van die gesprekken geheimhouding moet bewaren. In de pers heeft hij laten weten dat het doel van de commissie is zich te ontdoen van de wethouders. Dat wordt hem niet in dank afgenomen.

Wiggelinkhuizen is als wethouder opgevolgd door commissielid Van den Hurk (KVP). Van Erp, die in 1970 met een eigen lijst als eenmansfractie in de raad is gekozen, wordt de tweede wethouder. Dit college zal puin gaan ruimen maar houdt het niet lang vol.

Inmiddels is juni 1973 het rapport van de commissie gereed. Opzienbarend is het rapport niet. Het is vooral een overzicht van verschillende meningen, waarbij vaak naar de dienst Gemeentewerken wordt gewezen als de enige oorzaak van de vele informatie- en communicatieproblemen. Als oplossing wordt niet veel meer aangedragen dan de opvatting dat teamwerk noodzakelijk is. Mocht dat niet lukken dan is "onthefing uit de functie de enige oplossing". Noot van de auteur: hoewel het rapport vernietigd had moeten zijn, was het voor mij niet zo moeilijk een exemplaar te vinden. Hetzelfde geldt voor de notulen van de besloten raadsvergaderingen waarin geheimhouding is opgelegd. Inmiddels zijn de stukken weer veilig opgeborgen. Een volgende onderzoeker zal moeten wachten tot de 75 jaar voorbij zijn dat dergelijke archiefstukken eigenlijk niet ingezien mogen worden...

In de besloten gemeenteraadsvergadering wordt het rapport door de twee grootste fracties van tafel geveegd. Fractievoorzitters Van Dillen (PvdA) en Koedam (KVP) menen dat de commissie geen grondig onderzoek heeft gedaan naar de oorzaak van de problemen. Van Dillen noemt de commissie "een platform van roddel en beschuldigingen". En: "Culemborg is eens in de vier jaar ongesteld. Nu is het weer zover. Maar nu is het zo erg dat er bloedarmoede dreigt".

De raad besluit dat men dit rapport maar moet vergeten en hooguit nog iets kan met de aanbevelingen. De raadsleden moeten een gelofte van geheimhouding afleggen.

De machtsstrijd in het ambtenarencorps is inmiddels geen millimeter dichterbij een oplossing en is verbreed tot een politieke strijd. "Bestuurlijke chaos in Culemborg compleet" kopt de *Culemborgse*

Een nieuw college moet zorgen voor betere verhoudingen in de politiek en ambtenarij. Foto uit 1977. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Courant als de wethouders een half jaar na hun aantreden weer aftreden. Wethouder Van den Hurk schrijft zijn ontslagbrief omdat er geen onderling vertrouwen is met Van Erp. De KVP-fractie laat dan de steun voor Van Erp vallen. In september 1973 vinden PvdA en KVP elkaar in een poging de bestuurskracht van het College te herstellen. Kerkhof keert terug als wethouder, net als Van den Hurk. Het college vraagt een organisatiebureau om een veranderingsproces in de organisatie te begeleiden. Dit bureau richt zich vooral op betere procedures, taakomschrijvingen, functiebeschrijvingen en werkoverleg. In 1974 en 1975 zijn er 'heidagen' met het College en de top van het ambtelijk apparaat en drie bijeenkomsten in het Parochiehuis. Van een betrokkene vernam ik dat niemand zich echt uitsprak. Van een verbetering in de verhoudingen is pas sprake als er na de gemeenteraadsverkiezingen van 1974 nieuwe wethouders komen en de oude garde van politici en ambtenaren langzamerhand afscheid neemt.

Renovaties – strijd tussen nieuwbouw en vernieuwen

Tot de stadvernieuwing rekenen we ook de renovaties van woonhuizen. De eerste wijk waar de vraag aan de orde komt of de huizen niet beter opgeknapt kunnen worden in plaats van vervangen door nieuwbouw is de 'Hamkavoet': ongeveer 100 woningen in de Voet van Oudheusdenlaan, de J.B. van der Hamstraat en de Kalkhovenstraat. Deze huizen worden in 1972 gerenoveerd maar zijn in het begin van de 21e eeuw alsnog vervangen door nieuwbouw.

Hier bespreek ik twee andere complexen waarbij ik zelf als wethouder nauw betrokken ben geweest: de Leliestraat (42 woningen) en Zonnebloemstraat (42 woningen uit 1931) en als tweede het Veerwegcomplex (11 huisjes aan de Veerweg). Beide complexen lagen buiten de grachtengordel en hadden geen monumentale status.

De Leliestraat

De arbeiderswoningen aan de Zonnebloemstraat en Leliestraat zijn in 1919 in opdracht van woningbouwvereniging 'De Lelie' gebouwd door stadsarchitect Gijsbartus Prins. Na de Tweede Wereldoorlog worden de woningen overgenomen door de gemeente. Dat verandert echter niets aan de steeds slechtere kwaliteit van de huizen, veroorzaakt door achterstallig onderhoud. In 1972 verschijnt een rapport van de Nationale Woningraad waarin staat dat de woningen, onder meer door vochtproblemen, niet meer voor bewoning geschikt zijn. Toch duurt het nog een paar jaar voordat begonnen wordt met het aanpakken van het complex.

De gemeente Culemborg wilde een zo groot mogelijke zeggenschap voor de bewoners van de huizen in de Leliestraat en de Zonnebloemstraat. De ervaringen met de Triowijk dienden daarbij als voorbeeld. In november 1976 vindt daarom een eerste informatiebijeenkomst plaats. Centraal staat de vraag of de woningen worden gesloopt en er nieuwbouw zal plaatsvinden, of dat de huizen zullen worden gerenoveerd.

Ik ben voorzitter van de bijeenkomst en probeer duidelijk te maken wat de voor- en nadelen van beide opties zijn. Renovatie

Een prentbriefkaart van de Leliestraat uitgegeven door de 'Goedkoopse Bazaar' uit het begin van de 20e eeuw. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

zal moeilijk worden. Door de stadsplanoloog zijn de kosten van renovatie geschat op 74.000 gulden per woning. Het ministerie van Volkshuisvesting wil echter niet verder gaan dan 53.000 gulden: er is dus onvoldoende budget voor het opknappen.

Ik noem ook de voordelen van sanering en nieuwbouw. Er kunnen fatsoenlijke woningen gebouwd worden inclusief een aantal kleinere woningen voor ouderen en wat men in die tijd 'onvolledige gezinnen' noemt.

In beide gevallen, renovatie en nieuwbouw, zal er een forse huurverhoging volgen en die zal waarschijnlijk bij nieuwbouw hoger zijn.

Uit een eerste peiling onder de aanwezigen blijkt een meerderheid voor sanering en nieuwbouw te zijn. Het aantal aanwezigen is echter te beperkt om tot besluitvorming te komen. Daarom krijgen alle bewoners een formulier om hun standpunt op aan te geven. De gemeente blijft in gesprek met het inmiddels gevormde bewonerscomité. Een maand later is er weer een bijeenkomst.

Persoonlijk heb ik een voorkeur voor renoveren. De woningen hebben een behoorlijke omvang en het complex is na de sloop van de Triowijk het laatste volkswoningbouwcomplex van stadsarchitect Prins. Belangrijker nog: ik vind op dat moment dat er al genoeg gesloopt is in Culemborg. Alle technische adviezen die ik krijg wijzen in de richting van sloop gevolgd door nieuwbouw. "Renoveren

betekent dat u over 20 jaar weer moet renoveren, mijnheer Glasbergen”, zo krijg ik te horen.

Jammer genoeg leidt het overleg met het bewonerscomité niet tot de open discussie over de alternatieven die de gemeente zo graag wil. Inmiddels had de Culemborgse Socialistische Partij (SP) zich opgeworpen als adviseur van het bewonerscomité. Dat leidt tot een in mijn ogen te beperkte focus op het laag houden van de huur en een sfeer van wantrouwen naar de gemeente.

Uiteindelijk wordt bij de huizen in de Zonnebloemstraat gekozen voor het wegwerken van achterstallig onderhoud. Voor de Leliestraat is renoveren het enige bespreekbare alternatief. En dat is dan ook de uitkomst.

Tien jaar later komen er opnieuw klachten over het woongenot, nog steeds voornamelijk veroorzaakt door vochtproblemen. In de jaren 2010 zijn de huizen in de Leliestraat alsnog gesloopt en vervangen door nieuwgebouwde woningen.

De Veerweg

Aan de Veerweg staat een complex dat in 1875 is gebouwd voor de werknemers van de glasfabriek en jeneverstokerij van de familie Van Hoytema. Het buurtje waartoe het complex behoort, wordt in de volksmond ‘Leerdamse buurt’ genoemd omdat veel arbeiders uit Leerdam afkomstig waren. Het complex heeft een kenmerkend poortgebouw: rechts ervan woonden de stokers, links de glasblazers. De glasfabriek is in 1914 opgeheven en op het terrein werd

Het kenmerkende poortgebouw van het Veerwegcomplex in 1981. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

de sigarenfabriek 'Dejaco' gevestigd, die in 1963 is geliquideerd. In 1983 wordt het fabriekscomplex gesloopt.

De gemeente heeft dan de woningen inmiddels aangekocht. De huizen zijn krotten: heel klein, smal en heel gehorig. Ze hebben geen warm water, geen douche, een tonnetje als wc, en tochtige en vochtige eensteensmuren. In 1984 worden met de bewoners de eerste discussies gevoerd over de keuze tussen renovatie of nieuwbouw. Er wonen dan vooral studenten van de Sociale Academie, tijdelijke bewoners en krakers.

Hier speelt hetzelfde dilemma als een paar jaar eerder in de Bloemenbuurt: slopen en nieuwbouw of renoveren. Beide alternatieven zijn lastig. Voor slopen en nieuwbouw is een zogenaamd 'contingent' nodig. Dat is het aantal woningen dat een gemeente van de provinciale overheid mag bouwen in een bepaalde periode. Dat is er in Culemborg in 1984 niet in voldoende mate. Nieuwbouw betekent daarom een flink hogere huur. Renoveren zal een lagere huurverhoging opleveren maar is financieel-technisch niet haalbaar. De bouwtechnische adviezen die ik kreeg bepleitten sloop en nieuwbouw.

In de discussies met de bewoners spelen de architectuur of historische betekenis van de woningen nauwelijks een rol. Het gaat alleen om het zo laag mogelijk houden van de huurprijs. Helaas worden die discussies gevoerd vanuit tegenstellingen en niet vanuit vertrouwen in de samenwerking met de gemeente. De SP heeft veel invloed in de buurt en de studenten van de Sociale Academie die er wonen hebben het boekje van Piet Reckman over actievoeren goed gelezen. Reckman (1928-2007) was een politiek activist en publicist. Het boekje heet 'Sociale Aktie'. Ik had het trouwens ook gelezen...

Ik heb gezien de slechte staat en de zeer beperkte volume van de woningen een voorkeur voor slopen en nieuwbouwen met behoud van de karakteristieke bouwstijl. Dit lijkt mij de verstandigste manier van omgaan met gemeenschapsgelden. Daar komt bij dat bij een renovatie de te verwachten verbetering in woon- genot beperkt zal zijn. Provinciale regels bepalen dat je binnen het bestaande (en zeer beperkte) bouwvolume van de woningen moet blijven en de woningen dus niet mag uitbouwen. In mijn achterhoofd heb ik bovendien het idee om te bezien of aankoop van de andere woningen aan de Veerweg mogelijk is. Daarmee zal de hele Veerweg met woningen van eenzelfde type vernieuwd kunnen worden.

Nieuwbouw is met de bewoners echter niet bespreekbaar omdat met name voor de SP al vaststaat dat het om dure woningen zal gaan, die, zoals men zegt, voor een aanzienlijk bedrag "van de hand konden worden gedaan".

Omdat er echt wat moet gebeuren wordt voor renovatie gekozen. Omdat dat financieel moeilijk haalbaar lijkt, halen we een truc uit die bij de bewoners op dat moment overigens niet bekend is. We ‘vergeten’ in de plannen enige te renoveren elementen. Als ‘meerwerk’ zich namelijk *tijdens* de renovatie voordoet en je kunt aannemelijk maken dat je dit toch echt niet had kunnen voorzien, krijg je een extra vergoeding van de provincie. Dat opzetje lukt gedeeltelijk.

De woningen aan de Veerweg zijn na 25 jaar opnieuw gerenoveerd. Daarmee hebben de renovaties alles bij elkaar ongeveer twee keer zoveel gekost als nieuwbouw. Daar staat tegenover dat het woongenot van de bewoners is toegenomen.

Bij de renovatie van 2009 kan de benedenverdieping van de woningen aan de Veerweg wél drie meter uitgebouwd worden en kan op de bovenverdieping een volwaardige kamer worden gerealiseerd. Het poortgebouw, dat oorspronkelijk vier woninkjes telde, wordt omgebouwd tot twee appartementen – één beneden en één boven. Het is nu ook mogelijk om historische elementen te herstellen die bij de eerste renovatie te duur waren. Zo is het dak van het poortgebouw weer van zink, heeft de voorgevel zijn lijst terug, de dakgoten hun houten betimmering en zijn de dakkapellen weer in oorspronkelijke staat. Het Veerwegcomplex is anno 2021 een gemeentelijk monument.

Epiloog

De bijzondere sfeer van de laat 19e en vroeg 20e eeuw is na de reconstructie en sanering nauwelijks meer voelbaar in de stad. Daarmee is veel wat herinnert aan het leven van onze voorouders uitgewist. We kunnen daar mee leven omdat de armoede en de vuilheid van de sloppenwijken hebben plaatsgemaakt voor welvaart en hygiëne. Zo is Culemborg in deze periode voor het eerst van een rioolstelsel voorzien.

Landelijk gezien is Culemborg er vroeg bij met reconstructie- en saneringsplannen. Maar erg soepel loopt dat zeker in het begin niet.

Het plan van architect Ijsbrand Kok, waarover men het in de saneringscommissie eens is, haalt het niet bij de provincie. Vijf jaren zijn dan verloren. Het plan van stedenbouwkundige Sam van Embden, dat aanmerkelijk rigoureuzer saneert, wordt wél gemakkelijk door de provincie geaccepteerd. Van Embden heeft een grote reputatie als stedenbouwkundige en architect en is bovendien door de provincie aan de gemeente voorgedragen. Tegen zo iemand ga je niet gauw in. Ik heb na zijn aanstelling geen sporen meer aangetroffen van enig onderzoek naar en discussie over panden die in het saneringsgebied behouden en hersteld zouden kunnen worden. Leendert Sillevis, oud-voorzitter en medeoprichter van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, de historische vereniging in Culemborg, speelt een opvallende rol. Hij is in de saneringscommissie de enige die een oplossing zoekt vanuit een bredere visie op de ontwikkeling van de stad. Zijn opvatting dat de industrie de binnenstad uit moet om het verkeersprobleem op te lossen wint maar langzamerhand terrein. Uiteindelijk is dat probleem opgelost, maar daar kwamen drastische ingrepen bij kijken die Sillevis, en zijn kompanen, de architecten Ijsbrand Kok en Jan Stapper, zeker niet voor ogen hadden.

Opvallend is de macht van stedenbouwkundige Sam van Embden. Hij kan vrijelijk lijnen trekken op de kaart om ruimte te creëren voor het autoverkeer. Wat betreft die doorbraken is opvallend dat de doorbraak over het Hof en het Jach in eerste instantie door de saneringscommissie unaniem wordt afgewezen (“een misbakken straat”) en dat er later geen enkel bezwaar meer klinkt. Met de doorsteek is niettemin een belangrijk deel van de eeuwenoude stadsmuur opgeofferd. Verder is er weinig schade aangericht, zo is de redenering, maar juist een problematische situatie opgelost.

Opvallend is ook dat een tweede doorsteek wordt gepland die via de Buitenmolenstraat langs de RK Sint-Barbara weer op de

Zicht op de Loentjesgracht en de huizen van het 'Hoge Dorp' met stadmuurtorentje. Op de achtergrond rechts de stoelenfabriek van de weduwe D.N. Kramer-Freher. Foto uit 1955, genomen vanaf de Kleine Buitenom. Daarnaast de situatie na de sanering in de jaren 1970. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Markt uit zou komen, terwijl die doorsteek nauwelijks een functie voor de doorstroming van het verkeer lijkt te kunnen hebben. Protest is er alleen van een enkeling zoals architect Henk van der Wie-
len, die met een protestbord bij de kerk staat. Bij Gemeentewerken is hij niet welkom omdat hij pleit voor behoud van het kleinschalige karakter van de stad. Later zal hij tientallen monumenten in Culemborg restaureren (zie deel II). Overigens ging die doorsteek niet door omdat de gemeente ofwel de grond langs de Barbarakerk niet kon aankopen of omdat die tweede doorbraak in de onderhandelingen na de gemeenteraadsverkiezingen van 1974 is gesneuveld.

Het parkeerterrein aan de Buitenmolenstraat is overigens een rudiment van die voorgenomen verkeersdoorbraak.

Ook de voorgenomen sanering van het Veerweggebied en de bouw van een wijk 'voor de welgestelden' met hoogbouw aan de Lek gaan niet door. Bouwen in dit buitengebied met kans op overstromingen lijkt niet verstandig en is in de jaren 1970 ook politiek niet meer gewenst.

De gemeenteraad biedt geen tegenspel tegen het slopen, in tegendeel zelfs. De raad staat achter de sloop van woningen ten behoeve van een verbindingsweg van de Zanddam naar de Markt en dan verder naar de pont. Raadslieden doen voorstellen om De Fransche School, het Drostenhuis, de molen 'De Hoop', de Luxor-bioscoop en de Synagoge te slopen. Met de sloop van het 'Oude mannen en vrouwenhuis' gaat de raad uiteindelijk zonder veel morren akkoord. Enig (openbaar) fundamenteel debat over de toekomst van de stad ontbreekt. Naarmate de tijd vordert is politiek-bestuurlijk Culemborg vooral heel erg druk bezig met het conflict in het ambtelijk apparaat.

Als we nog eens naar de krottenkaart kijken, mogen we blij zijn dat tenminste een deel van wat als te slopen op de kaart stond aangegeven is blijven staan. Dat geldt voor delen van de Westervwal, de Zuiderwal en de Oosterwal, vele inmiddels als monument aangemerkte panden, maar ook voor de tweede doorbraak over het Janskerkhof.

Wat ook opvalt is dat de gemeente aan het proces van stadsvernieuwing begint zonder enig idee hoe men dat zou kunnen financieren. Oorspronkelijk denkt men met de Woningwet een eind te komen. Gelukkig voor Culemborg ontwikkelt de rijksoverheid in die jaren een stimulerend beleid voor stadsvernieuwing. Veel gemeenten hebben namelijk net als Culemborg problemen met verkrotte 19e-eeuwse wijken. Een meevaller voor de gemeente is het besluit van meubelfabriek Van Gaasbeek en Van Tiel om naar het industrie-terrein te vertrekken. Het zit ook mee als het Trio-complex aangekocht kan worden.

Integraal denken over stadsvernieuwing zoals dat in de jaren 1970 geïntroduceerd wordt, is in Culemborg nooit in beleid vertaald. Die ontwikkeling komt eigenlijk te laat want de reconstructie en sanering zijn hier al in gang gezet. Het beleid is vooral op de fysieke kant van de stadsvernieuwing gericht – saneren. En dat gaat, zoals we gezien hebben, rigoureuus.

Een monumentenbeleid is er ook niet in de periode van reconstructie en sanering. Illustratief daarvoor is dat bij de werkzaamheden aan het Hof fundamenten zijn blootgelegd van het klooster

Een rij huizen aan de Visstraat in 1963. Rond 1975 worden ze afgebroken waarna er nieuwbouw voor in de plaats komt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Mariëncroon. Door Treffers, de chef Algemene Zaken op de secretarie, worden die overblijfselen gefotografeerd en gemeld aan het college. De dag erna is alles weer met zand bedekt.

Het 'Oude mannen en vrouwenhuis' in het Havenkwartier, dat we tegenwoordig zouden willen renoveren, is in 1970 gesloopt. In beperkte mate zou een herinnering aan de woningbouw en 19e-eeuwse bedrijvigheid in het Havenkwartier en de Nieuwstad behouden kunnen zijn gebleven. De sigarenfabriekjes en 'rompen-stompemde' fabriekjes (een Culemborgse term voor het fabriceren van rompen voor de meubelindustrie aan de Lange Havendijk, de Lange Meent en Korte Meent) zijn allemaal verdwenen. Dit zouden we in de 21e eeuw in ieder geval ten dele 'industriële cultureel erfgoed' noemen. Maar de idee dat industriële complexen monumentale waarde kunnen hebben, wordt pas in 1975 (het 'Monumentenjaar') door particulieren aangekaart, en het duurt nog tien jaar voordat de term in zwang komt.

Maar dat is allemaal achteraf praten. Gedurende het onderzoek naar deze fase van de stadsvernieuwing ben ik er toch wel iets positiever over geworden dan toen ik eraan begon. Dit betreft met name de volkswoningbouw die is uitgevoerd op wat ik 'een prudente wijze' zou willen noemen. Sterke punten daarbij zijn dat 'gentrificatie' is voorkomen, waarbij de oorspronkelijke bewoners zouden zijn verdwenen, dat er geen hoogbouw is gepleegd en dat er een behoorlijke variëteit aan kleinschalige woningwettencomplexen is gerealiseerd in het Havenkwartier en de Nieuwstad. Positief is zeker ook dat de laatmiddeleeuwse ruimtelijke structuur van de stad grotendeels behouden is gebleven. De grote betrokkenheid van de bewoners bij de sanering van de Triowijk is voor andere gemeenten een voorbeeld geweest. Geslaagd is ook de herinrichting van de Markt met nieuw plaveisel en rozetten van veldkeien, de eerste in een hele reeks van herinrichtingen in de jaren erna.

Wel blijkt dat een zo complexe opgave als dit deel van de stadsvernieuwing de capaciteiten van het ambtelijk apparaat en het bestuur van een kleine gemeente al gauw te boven gaat. In Culemborg moet men continu deskundigen van buiten inschakelen, met als gevolg dat er op een gegeven moment twee stedenbouwkundige bureaus in de stad aan het werk waren. Die kregen in hoge mate de vrije hand. Sturing vanuit een eigen visie van het stadsbestuur ontbrak.

Zicht op de Loentjesgracht en het Hoge Dorp na de stadsvernieuwing. Foto uit de jaren 1970, genomen vanaf de Kleine Buitenvorm (links). Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Als er maar één persoon is die het proces in de vingers heeft, in dit geval de directeur Gemeentewerken, en die persoon niet echt een teamspeler is, dan ontstaan er al gauw conflicten over competenties. Als die dan ook nog persoonlijk worden en in de politieke sfeer terechtkomen, waarbij ambtenaren al dan niet terecht worden vereenzelvigd met politieke richtingen en omgekeerd, en als je ook nog te maken hebt met vrij zwakke Colleges die niet in staat zijn de voor dit soort complexe processen noodzakelijke regiefunctie te vervullen, dan loopt het al gauw uit de hand. Dat blijkt uit de manier waarop is omgegaan met het saneringsplan van IJsbrand Kok, de naar Culemborgse maten te grote doorsteek over het Hof en het Jach, en de – zeker naar huidige maatstaven – erg rigoureuze sloop. Niet in de laatste plaats blijkt dat uit de conflicten in het ambtelijk apparaat die doorwerkten naar de gemeenteraad en die uitgroeiden tot een heuse ‘ambtenarenkwestie’.

Uiteindelijk is het dan nog best verwonderlijk dat de sanering en reconstructie na 20 jaar wat betreft de volkshuisvesting naar mijn mening tot een bevredigend resultaat hebben geleid.

Bronnen

Interviews

Voor beide Voetnoten heeft de auteur met verscheidene betrokkenen en deskundigen gesproken. Een volledige lijst wordt opgenomen in de Voetnoot over de Culemborgse monumenten.

Geraadpleegde literatuur

- Ausems, Th.W.A., *Klank- en vormleer van het dialect van Culemborg*, proefschrift, Assen 1953
- Behoud van het verleden; 10 jaar restaureren in Culemborg, Gemeente Culemborg 1987
- Berkelbach C., Schenke M., *De rijkdom van een arme stad. De naoorlogse restauratie van middeleeuws Buren*, Boom 2021
- Blommers, B., *40 jaar Poels. Een bijdrage aan de Culemborgse volkshuisvesting in de 20ste eeuw*, Woningbouwvereniging Dr. Poels, Culemborg 1993
- Blommers, B., Een sober feest voor alle geledingen,
In: *Culemborgse Voetnoot* 9, Culemborg 1993
- Blommers, B., *Culemborg op de grens van twee eeuwen*, Culemborg 1999
- Blom, A., Timmer, P., *Hersteld verleden van dorpen en steden. Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2019
- Böhl, de Liagre H., *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012
- Schuurman, J., *Zaaien en maaien tegelijk. Organisatie van sigarenmakers in Culemborg (1891-1913)*, Tiel 1994
- Schaik, B., van, *Kroniek van de Veerweg in Culemborg 1875-2025*, Culemborg 2009
- Smaal, A.P., et al., *Kijken naar monumenten in Nederland*, Baarn 1979.
- Verfürden, B., Het imago van de monumentenzorg, In: *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*, pp. 76-111, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1997
- Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en sloppen in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 72, oktober 2021

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Jaap Borggreve
Michiel Bugter
Yvonne Jakobs
Kees van de Vate

Redactieadres

Michiel Bugter
Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg
E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail worden gezonden naar de redactie.
Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen,
die te lezen zijn op de website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp
Jacobsvicarie 18, 4105 CT Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582
t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet?
Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl
De contributie bedraagt € 17,50 per jaar.
Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.
Voet is een culturele ANBI.

Na de Tweede Wereldoorlog maakt Culemborg een flinke groei door. Rondom het eeuwenoude stadscentrum verrijzen nieuwe wijken en een industrieterrein. Maar grote gedeelten van dat oude centrum zijn een gribus. Vervallen fabrieken, smalle steegjes, verkrotte woningen zonder enig comfort en een slechte ontsluiting voor het toenemende autoverkeer zorgen voor problemen die dringend om een oplossing vragen. De gemeente Culemborg gaat vanaf midden jaren 1950 over tot een beleid van stadsvernieuwing onder het motto 'Culemborg verjongt zijn hart'. Uiteindelijk zal de industrie uit het centrum verdwijnen, worden 'doorbroken' gerealiseerd en verrijzen er gloednieuwe woningen in de plaats van de uitgewoende krotten. Dat gaat niet zonder slag of stoot en leidt tot een heuse 'ambtenarenkwestie'.

Pieter Glasbergen was als wethouder verantwoordelijk voor een deel van deze stadsvernieuwing. Hij is een enthousiast stadsgids en ging zich bij zijn wandelingen steeds meer vragen stellen bij de totstandkoming van het huidige beeld van de stad. Van die zoektocht doet hij verslag in dit eerste deel van een tweeluik over de Culemborgse stadsvernieuwing in de jaren 1955-1990.